

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
КАФЕДРА СПЕЦІАЛЬНИХ ГАЛУЗЕЙ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Темірова Н. Р.

**ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ:
ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ДО СТАТУСУ НАУКИ**

Навчальний посібник

Вінниця – 2019

УДК 930.1
Т 322

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 12 від 01.07.2019 р.)*

Рецензенти:

Докашенко Г. П., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»;

Романцов В. М., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету

Темірова Н. Р.

Т 322 Історія історичного знання: від зародження до статусу науки. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2019. 132 с.

ISBN

Навчальний посібник присвячений історії історичного знання у часовому проміжку від I тис. до н. е. до початку XX ст. Послідовно розглянуті основні етапи у становленні наукового погляду на минуле: доба античності, середньовіччя, гуманістична доба, просвітництво, романтизм, позитивізм. На загальноєвропейському тлі показаний поступ історичної думки в українських землях від руської доби до початку XX ст. У тексті міститься інформація як про діяльність окремих істориків, їхні праці та погляди, так і про об'єднання, установи, навчальні заклади історичного спрямування.

Видання орієнтоване на студентів, а також викладачів, науковців та інших осіб, зацікавлених історією історичної науки.

УДК 930.1

ISBN

© Темірова Н. Р., 2019

© ДонНУ імені Василя Стуса, 2019

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
1. Історіографія як історія історичної науки	5
2. Місце історіографії у процесі історичного пізнання	8
3. Методи та принципи історіографічного аналізу.....	11

ТЕМА 1. ДОНАУКОВА ІСТОРІЯ

1.1. Біля витоків: антична доба	15
1. Давньогрецьке історіописання	15
2. Римська історична література	19
3. Історична думка Стародавнього Сходу.....	21
1.2. Середньовічне сприйняття минулого.....	23
1. Історична думка у середньовічній Європі	23
2. Знання про минуле на Сході.....	27
1.3. Відкриття гуманістами людини в минулому.....	29
1. Новації для історії	29
2. Гуманісти-історіописці	30
1.4. Формування та накопичення історичних знань в українських землях.....	32
1. Зародження історичних уявлень в українських землях	32
2. Руське літописання	33
3. Руська публіцистика	39
4. Історія у міжконфесійному протистоянні	41

ТЕМА 2. ВИОКРЕМЛЕННЯ НАУКОВОЇ ІСТОРІЇ

2.1. Історична думка доби Просвітництва	44
1. Вплив ідей Просвітництва на розуміння історії	44
2. Картезіанство та антикартезіанство	45
3. Просвітницькі концепції історичного процесу	50
4. Історики-антиквари та їхній вплив на вивчення минулого	53
2.2. Українське історіописання ранньомодерної доби	56
1. Просвітницькі ідеї в українській історичній думці	56
2. Козацьке літописання	61
3. Історичні твори другої половини XVIII ст.....	64

2.3. Здобутки істориків доби романтизму	67
1. Характерні риси романтичного історіописання	67
1. Інституалізація історичної науки	70
2. Історики-романтики	71
2.4. Українська історія в полоні романтизму	78
1. Умови розвитку історичної думки в українських землях у першій половині XIX ст.	78
2. «Історія Русів» – поема вольного народу.....	81
3. Вивчення історії в українських губерніях	82
4. Історична думка у західноукраїнських землях.....	87

ТЕМА 3. ІСТОРІЯ ПІД ЗНАКОМ ПОЗИТИВІЗМУ

3.1. Початки «індустрії» історичних знань	89
1. Позитивізм – філософська основа дослідження історії	89
2. Обличчя позитивістської історії.....	92
3. Інституційний розвиток історичної науки	95
3.2. Українська національна історична наука	97
1. Організація історичної науки в українських губерніях	97
2. Напрями вивчення української історії.....	99
3. Історична наука у західноукраїнських землях	103
3.3. Історична концепція М. Грушевського	105
1. Життєвий шлях історика	105
2. Політичні погляди та історіософія науковця.....	109
3. Характеристика творчої спадщини	112
4. Концепція історії українського народу М. Грушевського	114
СЛОВНИК ПОНЯТЬ	122
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	126

ВСТУП

1. *Історіографія як історія історичної науки*
2. *Місце історіографії у процесі історичного пізнання*
3. *Методи та принципи історіографічного аналізу*

1. Історіографія як історія історичної науки

Історичне знання пройшло довгу путь від його зародження до затвердження у статусі науки. Вивчення історії історичної науки конче необхідне для неї самої. Це порівняно молода галузь, адже виникла пізніше перетворення історичних знань у науку. Вона пройшла складний шлях, перш ніж отримати можливість вільно розвиватися.

Історія історичної науки як галузь знань найчастіше позначається терміном «історіографія», який має грецьке походження. На різних етапах розвитку історіографічної думки він розумівся неоднаково. У XIV ст. так називали митця, який малював мініатюри на історичні сюжети. З XVI ст. так іменувалися придворні письменники, яким доручалося писати офіційну історію країни. Найчастіше то були філософи та літератори. Посада придворного історіографа існувала в Давньому Китаї, Римі, середньовічній Венеції, Росії (Михайло Щербатов, Микола Карамзін), Україні (Дмитро Бантиш-Каменський, Аполлон Скальковський).

Перші історіографічні уявлення виникли водночас із предметним знанням про історію. З XVIII ст., коли історія остаточно утвердилася як наука, відбувся своєрідний поділ її на історію людства та історію історичної науки. Історична наука стала інтегрованою системою знань, у якій чільне місце посіла історіографія. У XVIII ст. виокремилася спеціальна галузь дослідження – «історія наук», «історія людського розуму». Поступово знання про нагромадження інформації про минуле набувало систематизованого характеру. Історико-наукові праці цього періоду існували у вигляді загальних схем історії наук, людського розуму або як історія окремих галузей знань. В історії у XVIII ст. також стали з'являтися перші огляди історичних джерел і матеріалів (В. Татищев, Г. Міллер, М. Щербатов). Власне історіографія почалася з критичного огляду літератури. Отже, критичний метод – основа історіографічного дослідження.

З XVIII ст. у європейській традиції поступово виокремлюється напрям, сутність якого становили оцінки літератури з конкретного питання, критична історія конкретної проблеми. Це знаменувало становлення історіографічного методу в історичних дослідженнях, за якого аналіз проблеми здійснювався за допомогою з'ясування підходів її вирішення тим чи іншим автором. В університетах ця

тенденція з часом трансформувалася в навчальну дисципліну та окреслила нове значення терміна «історіографія» як історії самого історичного знання. Саме «критичний стрижень», критичний огляд літератури став основою історіографічних досліджень та історіографічних дисциплін.

Процес формування історіографії як науки більш активно відбувався в європейських країнах протягом XIX – початку XX ст. Його спричинила низка чинників:

- значний обсяг фактографічних відомостей;
- секуляризація історичного знання;
- зростання обсягів друкованих видань з історії;
- розширення спектру критичного аналізу наукових студій, пов'язаних з необхідністю вивчення історії питання, наявних підходів, концепцій, гіпотез;
- формування класичного типу науки;
- потреба в актуалізації минулого в умовах активного націотворення.

У XIX ст. роль історіографічного елементу дедалі зростала через зміну статусу самої історичної науки. У перші десятиліття XIX ст. історія остаточно відокремилася від словесності, завершився перехід від аматорства до професійних занять історією. Зросла роль історіографічного знання як самосвідомості науки. Перші спеціальні історіографічні праці виникли довкола «Истории государства Российского» М. Карамзіна, яка мала великий науковий і громадський резонанс. Початок розробки історіографічних питань стосується до 20–30-х років XIX ст., які ознаменували злам в історичній науці.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. відбувалося утвердження ширшого розуміння проблемного поля нової наукової дисципліни. До неї стали зараховувати історію історичної думки, історичних установ. Її почали розглядати в контексті історії як науки загалом, історії культури, історії ідей.

До України термін «історіографія» прийшов з Німеччини, спочатку у значенні «історик», «історія», «історична наука». Термін у його сучасному розумінні дістав поширення в другій половині XIX ст., спочатку в Галичині, а пізніше на Наддніпрянщині. Зокрема Імператорський університет Св. Володимира в Києві був одним із піонерів щодо викладання історії історичної науки. М. Максимович, В. Іконников, В. Антонович приділяли багато уваги цій галузі знання. М. Василенко (професор Київського університету) запровадив термін «малоруська історіографія». І. Джеджора, М. Грушевський, О. Грушевський вживали поняття «українська історіографія». Найбільш повне визначення української історіографії оприлюднив Д. Дорошенко в «Огляді української історіографії» (1923). Під нею він розумів історію розвитку української історичної думки.

Формування дисциплінарного образу історіографії в українських землях припало на другу половину XIX ст. У цей час розпочалася практика викладання російської історіографії у багатьох університетах Росії (Харківський – Д. Багалій,

Київський – В. Іконников, Варшавський – Д. Цветаєв, Московський – В. Ключевський), з'явилися спеціальні дослідження з історіографії.

Необхідно розрізняти поняття «українська історіографія» та «історіографія історії України». Остання досліджує розвиток, повноту й достовірність знань лише з історії України. У 1929 р. Й. Гермайзе здійснив останню розвідку з української історіографії. Відтоді цей термін зникає і вживається лише у західноукраїнських виданнях. У час хрущовської відлиги М. Марченко спробував реанімувати термін «українська історіографія» у навчальному посібнику «Українська історіографія (з давніх часів до середини ХІХ ст.)». Але офіційна наука тоді його не сприйняла, оскільки неприпустимою була сама думка про самотність української історіографії з огляду на специфіку історичного розвитку українського народу.

Сучасний образ історіографії репрезентує її як «нову інтелектуальну історію», тобто історію ідей у контексті епохи, культурно-духовного ландшафту. Культурно-інтелектуальна історія наразі займає положення між змістом і формою, текстом і контекстом, автором-особистістю та автором-дослідником. Вивчення дискурсивних практик істориків сприятиме розвитку історичної науки не лише за рахунок нагромадження джерел, а і внаслідок розмаїття інтерпретацій.

Внаслідок довготривалих дискусій поняття «історіографія» поступово набувало сучасного змісту і нині застосовується у таких значеннях:

- 1) галузь історичної науки, яка вивчає її історію;
- 2) сукупність досліджень, наукової літератури;
- 3) науковий аналіз стану вивченості проблеми.

У навчальному посібнику це поняття вживатиметься у першому варіанті. Отже, *історіографія – історична наука, яка вивчає зародження та розвиток наукового знання про минуле.*

У структурі історіографії виділяються загальна (історія історичної думки, історичної науки, наукових установ), галузева (історіографія галузей історії), проблемна (опрацювання наукових проблем). Отже, історіографія – частина історичного знання, одна з історичних наук і навчальних дисциплін.

Об'єктом історіографії виступає історична наука в широкому розумінні. Він, зокрема, включає:

- 1) праці істориків (книги, статті, замітки, рецензії, усні доповіді, участь у дискусіях, чернетки, варіанти текстів);
- 2) творчі біографії істориків;
- 3) діяльність наукових установ, зібрань (постанови, протоколи, резолюції, рішення тощо).

Предметом історіографії є закономірності розвитку історичної науки. Предмет включає: історію історичних наук (історії, археології, джерелознавства, етнографії, історіографії), а також спеціальних історичних дисциплін (археографії,

архівознавства, палеографії тощо). Отже, історіографія – галузь історичної науки, яка вивчає її розвиток.

Основне *завдання історіографії* полягає у вивченні закономірностей виникнення, розвитку та зміни суспільного значення історичної науки. З цією метою вона вивчає:

- розвиток історичної думки та наукових концепцій;
- зміну проблематики досліджень;
- фактори, що впливали на становище історичної науки, її розвиток;
- формування та розширення прийомів дослідження, а також методологічних принципів;
- організаційні форми історичної науки (діяльність наукових центрів, підготовка наукових кадрів, поширення історичних знань тощо);
- внесок визначних істориків у розвиток історичного знання.

Отже, історіографія – самостійна історична наука, яка має свій об'єкт, предмет, завдання, а також методи дослідження та понятійний апарат. Вивчення історії історичної науки передбачає розгляд теоретико-методологічних уявлень, конкретної дослідницької практики, почасти політичних ідей окремих науковців чи груп істориків, провідних тенденцій історіографічного процесу загалом. Дослідника, який спеціалізується у висвітленні означених сюжетів, називають фахівцем з історіографії або *історіографом*. Для нього становить інтерес те, як на різних етапах розвитку історичної науки ставилися та розв'язувалися найактуальніші проблеми.

2. Місце історіографії у процесі історичного пізнання

Місце історіографії у процесі історичного пізнання визначається її міждисциплінарними зв'язками та функціями. За своїм походженням історіографія – це складова історичної науки, її структурний елемент. Доказ цьому – її тісні зв'язки з іншими історичними науками.

Зокрема власне історія постачає історіографії матеріал для дослідження у вигляді наукових праць, своєю чергою остання визначає прогалини в дослідженні та окреслює напрямки подальшого вивчення минувшини. Дотичною історичною наукою виступає джерелознавство. По-перше, стосовно X–XVII ст. предмет обох галузей перетинається, оскільки історичні твори цього періоду одночасно є і літературою (для часу створення), і джерелами (для сучасних науковців). По-друге, кожен історичний твір написаний на основі вивчення джерел. Визначення методів їх вивчення та висновків, зроблених на цій основі, дає змогу скласти уявлення про рівень наукового знання.

Вивчення історіографічних проблем тісно пов'язане зі спеціальними історичними дисциплінами (до них відносять археографію, архівознавство, палеографію,

дипломатику, генеалогію, геральдику, емблематику, епіграфіку, метрологію, нумізматику, сфрагістику, хронологію тощо), які орієнтовані на з'ясування закономірностей нагромадження історичного знання.

Історіографія нерозривно співпрацює з *бібліографією*. Приступаючи до наукового дослідження, історіограф має сформулювати бібліографічне уявлення про обрану проблему, чітко уявити, що вдалося зробити в цій сфері його попередникам.

Вивчаючи історію питання, науковець осягає його теорію, методологію, методику і техніку дослідження, визначає досягнутий рівень об'єкта вивчення і у міру сил прагне підняти його вище або розглянути з іншого, ще не вивченого боку. Тому історіографія органічно пов'язана з *методологією історії*. Вивчаючи етапи розвитку історіографії, ми зможемо переконатися в тому, як крок за кроком, накопичуючи одну ідею за іншою, розвивалася історична теорія. Загальнонауковий розвиток, накопичення історичних джерел, політичні інтереси змушували істориків змінювати свої гіпотези, переключати увагу то на одну, то на іншу сторону дослідження минулого.

Важливими є взаємозв'язки з філософією, яка складає методологічну базу історіографії.

За висловом М. Грушевського, історія солідаризує різні покоління людей. Вона передає історичний досвід прийдешнім поколінням. Вивчаючи історію зародження та розвитку історичної думки, ми долучаємося до світової наукової історичної спадщини, вчимося критично осмислювати здобутки науковців. Колосальний вплив на формування фахівця мають особистий приклад науковців-істориків, життя яких слугує взірцем наукової та громадянської мужності, порядності, самовідданості. Історіографія постійно нагадує про суд історії, про особисту відповідальність істориків перед народом.

Місце історії історичної науки у процесі історичного пізнання визначається її функціональним призначенням. Можна виділити кілька її функцій.

Пізнавальна функція історіографії пов'язана з розбудовою історичного знання, здобуттям нового в науці. У минулому дослідники знаходять ідеї та методи, відповідні своєму часу, які були відкинуті їхніми сучасниками. Завдяки історіографії здобутки попередніх часів збагачуються новими уявленнями, генеруються нові ідеї, методи, концепції. Кожна нова генерація вчених переписує історію науки заново, і не лише тому, що поповнюються запаси знань, а й тому, що наука, постійно рухаючись вперед, переосмислює давнє. Без вивчення минулого науки неможлива повна оцінка того, що здобувається сучасною наукою. Історіографія підтримує відповідний рівень знання, зберігає та доповнює методологічний апарат сучасної історичної науки. Вона є засобом утримання позитивного досвіду, збагачення його новітніми досягненнями.

Історіографія виконує **парадигмальну (методологічну, світоглядну) функцію**, яка спрямована на затвердження та підтримку цієї галузі наукового знання.

Історіографія пов'язана з розбудовою нового знання, утворенням нормативів діяльності історика, визначенням механізмів і тенденцій процесу розвитку історичного пізнання. Засобами історіографії створюються канони, зразки дослідницької діяльності, стереотипи мислення та історіописання. Наприклад, «Повість временних літ» протягом століть сприймалася як еталон історичної праці, якого дотримувалися наступні автори, твори багатьох із них були продовженням цього класичного канону. Історія науки витворює історіографічні репутації, історіографічні легенди, образи тощо. Закріпленню усталених наукових норм сприятиме практика посилення на визнані авторитети. Водночас дотримання традицій не означає застою і не виключає новаторства з огляду на те, що кожного разу старі традиції реалізуються в новій ситуації. Усвідомлення минулого науки має вплив на стиль мислення історика, його критичне ставлення до історіографічної спадщини, дозволяє вільно орієнтуватись в нинішній історіографічній ситуації, яка позначена пошуком суспільних ролей історичного знання.

Отже, конструктивна та парадигмальна функції історії історичної науки є регуляторами науки, без яких вона не може функціонувати і відтворюватися. Кожна з них домінує в певній ситуації. На стадії мирного розвитку науки переважає парадигмальна функція, у періоди наукових революцій домінує конструктивна (критична). Революційні етапи в історії науки відрізняє швидкість наукової творчості, яка відкриває нові сфери дослідження. Наукова праця таких епох має яскраво виражений творчий характер. Це виявляється у швидкому зростанні кількості наукової літератури з історії науки, створенні наукових установ для її вивчення тощо.

Історіографії належить **дидактична функція**. Вона разом із джерелознавством завершує фахову підготовку студента-історика. Історіографія мобілізує розумову діяльність, впливає на формування професійної культури історика, зміст якої становить вільне володіння історичними текстами. Рівень фахової культури історика зумовлюється вмінням здобути необхідну інформацію та інтерпретувати її. Знайомство з історією історичної науки, окремою проблемою чи біографією історика збагачує кругозір дослідника. Знання історичних подій і того, як вони вивчалися, – дві крайні точки наукового колозору історика, між якими великий проміжок знань з історії культури, освіти, філософії, психології, демографії тощо. Тобто за своїм змістом історіографія втілює ідею міждисциплінарного знання.

Отже, історіографія – не лише система знань з історії науки, а й засіб мислення історика. Вона дає можливість вийти за межі предмета, що вивчається, і подивитися на нього з різних боків. Історіографічний погляд на предмет дослідження сприятиме самостійності думки, незалежності мислення, критичності аналізу, розбудові нових знань і методів. Тобто історіографія формує стиль мислення та науковий смак майбутнього історика.

3. Методи та принципи історіографічного аналізу

Методологічний інструментарій історіографа – це система принципів, методів, прийомів історіографічного пізнання.

Пріоритетними є *методологічні принципи*, які складають фундамент дослідження. Під принципами розуміють емпірично вироблені, науково осмислені й усталені практикою правила пізнання, дотримання яких закладає гарантії глибокого вивчення та об'єктивного висвітлення того чи іншого процесу, явища, події.

Найважливішими правилами історіографічного дослідження є принципи історизму, наукової об'єктивності, системності, всебічності, наступності (спадковості). Хоч перелік цих правил можна розширити, але, як засвідчує практика, дотримання навіть цих принципів страхує дослідника від прорахунків. Усі ці правила виведено з багаторічної дослідницької практики, з набутого досвіду наукових шкіл Європи.

Принцип історизму – це універсальне правило будь-якого наукового пізнання, однак в історіографії воно має певну специфіку, зумовлену особливістю генези історичних знань. Історизм вимагає від історіографа послідовно дотримуватися конкретно-історичного підходу до аналізу зародження і розвитку історичної думки, враховувати умови, у яких жив і творив той чи інший історик, у яких формувалися його погляди, видавалися праці. Історизм передбачає конкретність вивчення історіографічного процесу, аналіз ситуації, характерної для розвитку історичних знань, диктує необхідність його аналізу у зв'язку з іншими процесами: політичними, філософськими, релігійними і т. д. Дослідити будь-яке явище в історіографії з позицій історизму означає з'ясувати, коли і за яких обставин воно виникло, які основні етапи у своєму розвитку пройшло і чим стало тепер.

Загальним правилом історіографічного дослідження є *принцип наукової об'єктивності*, який вимагає максимальної виваженості в оцінках кожного історіографічного явища, співставлення різних поглядів на нього. Незважаючи на суб'єктивність історичного знання конкретного науковця, історіограф має прагнути до максимальної об'єктивності, а це значною мірою залежить від того, наскільки неупереджено здійснено відбір історіографічних джерел, їх аналіз та інтерпретацію. Застосування цього принципу передбачає свободу історика від «соціального замовлення», заангажованості, неупереджений аналіз наявної історичної літератури, «вписання» історіографічних джерел у конкретний історичний час.

Оскільки сама історична наука має системний характер, вивчення її розвитку можливе за умов дотримання *принципу системності*. Ще на початку XIX ст. позитивістська історіософія обґрунтувала багатофакторність історичного процесу, вплив багатьох чинників на події, явища, факти. На розвитку історичної думки позначається теж немало факторів, зокрема розвиток суміжних знань: політологічних, економічних, правничих, філософських тощо. Часто приріст нових знань

досягається лише на межі з іншими науками, в результаті їх взаємодії. Пізнати ці процеси можна лише на основі системного підходу, послідовного дотримання правила системності, яке орієнтує на комплексне розуміння історичних знань. Принцип системності спонукає історіографа враховувати здобутки істориків не лише материкової України, а й української діаспори, забезпечити зріз цілісності української історичної думки.

Важливе значення у процесі вивчення історії історичної науки має *принцип всебічності*, який органічно пов'язаний з принципами системності та об'єктивності. До історіографічного процесу, до будь-якого явища в розвитку історичної думки необхідно підходити всебічно, аналізувати його з усіх боків. Дослідник, який вивчає історичну науку, повинен виявити і дослідити всі джерела, що містять відомості про її розвиток, простежити всі напрями, течії, наукові школи, персоніфікувати внесок кожного історика в розвиток науки. Всебічність передбачає врахування впливу на продукування історичних знань не тільки внутрішніх чинників, а й зовнішніх.

Неодмінною умовою успіху історіографа є дотримання *принципу наступності (спадковості)* наукового пізнання, який застерігає від однобічності і суб'єктивізму, забезпечує максимальне наближення історіографічного дослідження до тенденцій розвитку самої історичної науки. Правило наступності або спадкоємності віддзеркалює логіку розвитку знань, за якою нове знання продовжує або замінює старе. Наступність у розвитку історичної науки є неодмінною його рисою, що відбиває здатність нових генерацій істориків продовжувати дискурси попередніх поколінь, збагачувати і примножувати наукові традиції. Кожен новий етап розвитку української історичної думки спирається на досягнення попередніх етапів, на критичне їх переосмислення, виступає логічним продовженням, поглибленням вивчення як окремих проблем, так й історії загалом. Наступність виступає однією із закономірностей розвитку історичної науки, пізнання якої дозволяє історіографу виявити провідні його тенденції, встановити співвідношення старих і нових знань, реальну величину їх примноження. Саме у такий спосіб реалізується прогностична функція історіографії, спрямована на подальші дослідження.

Порушення або ігнорування навіть одного із зазначених методологічних принципів негативно позначиться на повноті і достовірності історіографічного дослідження.

Другий компонент методологічного інструментарію історіографа становлять *дослідницькі методи*. Пізнати витоки, основні етапи розвитку історичної науки, виокремити внесок до неї істориків різних поколінь, наукових осередків можна лише шляхом історіографічного аналізу. *Аналіз* – це розчленування об'єкта пізнання на відповідні елементи з метою поглибленого вивчення кожного з них.

Цей метод включає проведення цілого комплексу наукових процедур, спрямованих на з'ясування автентичності і достовірності історіографічних джерел, встановлення їх авторства, мотивів і обставин створення кожної історичної праці. З урахуванням результатів аналізу кожного елемента об'єкта пізнання здійснюється синтез, тобто поєднання одержаної інформації, реконструкція на цій основі історіографічного процесу чи конкретної ситуації, формування цілісного знання про українську історичну науку. Аналіз і синтез – це взаємозв'язані, взаємообумовлені методи наукового пізнання, які мають універсальний характер для історіографії.

Важливе місце в інструментарії історіографа посідає *історико-хронологічний метод*, який дає можливість проникнути у причини того чи іншого історіографічного явища, факту, з'ясувати особливості кожного етапу розвитку історичної науки, вплив конкретно-історичної ситуації на історичний процес. Історичні методи дають змогу сприймати появу нових знань, течій, поглядів у часі та просторі, зіставляти локальні або регіональні явища із загальним історіографічним процесом.

Великі можливості для історіографа відкриває *метод типологізації* історичних напрямів, наукових шкіл, течій, порівняльного аналізу наукових праць. Шляхом порівняння старої і нової науки, співставлення поглядів різних істориків, наукових напрямів, течій, шкіл, монографічних досліджень можна встановити реальний приріст наукових знань, виявити новизну та оригінальність у трактуванні тих чи інших проблем.

Історія історичної науки – це галузь знання, насамперед, про людей – видатних мислителів, науковців, істориків, і сама вона створюється людьми. Ось чому серед дослідницьких методів чільне місце посідає *біографічний метод*. Він дає змогу персоніфікувати розвиток історичної думки, простежити життєвий і творчий шлях кожного історика, окреслити його внесок у примноження знань. Біографічний метод застерігає від механічного описування життя історика, орієнтуючи на з'ясування його співвідношення з суспільними процесами, аналіз структури всього життєвого шляху, виявлення найхарактерніших рис всього покоління інтелектуалів певної епохи. Цей метод передбачає важливі дослідницькі процедури з джерелами особового походження: автобіографіями, щоденниками, листами, спогадами, відкриває реальну можливість реконструювати життєвий шлях і внутрішній світ як окремого історика, так і певного наукового осередку, встановити тип ученого як особистості, виявити його причинно-наслідкові зв'язки в соціокультурному і науковому середовищі.

Для історіографії значення має *ретроспективний метод*. Його суть полягає у вивченні процесу руху думки дослідника від сучасності до минулого: вивчення елементів старого, що зберігся в наші дні, і реконструкція на їхній основі мали місце в історії подій і явищ. Ретроспекція в історіографії дозволяє використовувати

вати сучасні знання для вивчення їх стану в минулому. Важливо пам'ятати, що кожна наукова праця належить своїй епосі і відображає її сильні та слабкі сторони.

Загалом вибір методів залежить від теми, мети, дослідницьких завдань, а оптимальні результати досягаються внаслідок комплексного використання їх. Отже, опанування історіографіями сучасним методологічним інструментарієм є важливою умовою проведення історіографічних досліджень, підвищення наукового рівня праць і їх суспільного значення.

ТЕМА 1

ДОНАУКОВА ІСТОРІЯ

1.1. Біля витоків: антична доба

1. Давньогрецьке історіописання
2. Римська історична література
3. Історична думка Стародавнього Сходу

1. Давньогрецьке історіописання

Людська думка пройшла тривалий шлях розвитку, поки сформувалися поняття про лінійність часу, його рух і необоротність. На ранніх стадіях, в умовах первісного суспільства поняття минулого зазнавало великого впливу з боку релігійних уявлень. Реальне минуле в результаті переходило в легенду, міф. Тому історичне знання стало привілеєм жерців. Писемність надала можливість людям довше зберігати в пам'яті реальні факти і чіткіше відокремлювати минуле від легендарного. Перші фіксації подій минулого здійснювали жерці у вигляді храмових записок, зокрема, у Стародавньому Єгипті.

Але духовний і моральний клімат, в якому історія була потрібною, сформувався у Стародавній Греції, у полісах якої панувала демократична атмосфера. Заняття історією ставало необхідним через інтерес до інших країн і народів, з якими греки мали стосунки. Філософське осмислення світу вимагало відповідей на питання про місцевість, клімат, звичаї інших народів. Тому вже у класичній трагедії термін «*historeo*» означав «запитую», «досліджую», а в іонійських філософів «*historie*» – дослідження природи. Поширення цього терміна на людське суспільство було заслугою іонійських «логографів» (від «логос» – оповідання).

В античному світі історія виникла спочатку як жанр літератури, як вид мистецтва – у вигляді оповіді про минуле, здебільшого усного характеру (VIII–VI ст. до н. е.). У грецькій міфології покровителькою історії вважалася муза Кліо (зображувалася у вигляді мудрої жінки зі згортком і стилем у руках та книжками біля неї, її батьком вважався Зевс, матір'ю – Мнемозина).

Логографи дали початок письменству, завдяки якому Греція посіла видатне місце в історії європейської цивілізації. Батьківщиною логографів стала Іонія, зокрема місто Мілет – великий центр торгівлі та культури, в якому у VI ст. до н. е. жили та працювали визначні грецькі філософи Фалес, Анаксимандр, Анаксимен. Перші історики-логографи у своїх оповідях і переказах часто змішували факти минулого з міфами. Згодом деякі з логографів прагнули розповідати тільки про те, що їм здавалося правдою, хоча це не дуже вдавалося. Одним із перших був

Кадм Мілетський, який підготував твір «Про заснування Мілета і всієї Іонії», що до нас не дійшов. До логографів відносять Гелланіка Лесбоського, Ксанфа Мідійського, Евдема Пароського, Харона Лампсакського, Демокла Фігалеїського та інших, твори яких здебільшого не збереглися і відомі лише в уривках з пізніших творів. Найвідомішим логографом був **Гекатей Мілетський** (550–490 до н. е.). Він є автором творів «Об'їзд землі» та «Генеалогія», в яких поєднав природно-географічні описи з короткими даними про минуле та сучасний стан народів Середземномор'я. Водночас його опис був критичним стосовно легенд і переказів, з яких він намагався виокремити раціональне зерно реальних подій. Логографам були притаманні описовість і фактографічність, намагання раціонально пояснити міфи і перекази, описати життя та звичаї інших народів. Вони використовували не тільки усні перекази, але й храмові записи, письмові пам'ятки. Свої праці призначали сучасникам, щоб дати їм певні знання про сусідів греків.

У другій половині V ст. до н. е. формуються риси історії як науки: добір вірогідних фактів, системність, виклад у писемній формі. Такою вона стала з виходом праці **«Історія» Геродота** (народ. між 490–480 – помер між 430–420 до н. е.). Праця Геродота залишилася незакінченою. Згодом александрійські вчені поділили її на 9 книг (за кількістю муз). Головна ідея «Історії» – боротьба античного світу зі Сходом. Описуючи передумови і хід греко-перських воєн, Геродот трактував історичні події, виходячи з позицій афінської демократії.

Сучасні науковці відзначають такі елементи наукової історії у праці Геродота:

1) вперше як назва твору, присвяченого подіям минулого, застосоване слово «історія», що в перекладі з грецької означало «розслідувати», «розпитувати»;

2) прагнув не просто описати факти минулого, а й проникнути в глибину явищ, розкрити їхні причини, водночас пояснюючи їх то божественною волею чи велінням долі, то власними здібностями історичного героя; пояснення причин деяких подій він дає на основі аналізу реальних природних та історичних умов;

3) аналізував зібрані факти, намагаючись провести чітку межу між дійсністю та вигадкою; автор наголошує на тому, що він розповідає «про те, що бачив своїми очима, керуючись власними судженнями» або відомостями, які «збирав особисто»; він використовував також повідомлення попередніх авторів (єгипетських жреців), але додаючи і «дещо з власних спостережень», прагнув дати опис баченого з точністю і вірогідністю; Геродот усвідомлював, що не все в його книзі вірогідне, і це примусило його зробити заяву, яка свідчить про його сумлінність як історика: *«Я зобов'язаний передавати все те, що мені розповідають, але вірити всьому не зобов'язаний, і це хай стосується до всієї моєї праці»*;

4) поєднані різні способи подачі матеріалу: відступи від основної теми, вставні оповіді, довідки, міфологічні сюжети, чимало запозичень з усної народної творчості.

Цицерон назвав Геродота «батьком історії», з легкої руки якого така кваліфікація зберігається і донині.

Подальший розвиток історичної думки Давньої Греції пов'язаний з діяльністю афінянина **Фукидіда** (460–400 рр. до н. е.), автора *«Історії Пелопоннеської війни»* у 8 книгах. У цій праці проводиться думка про розвиток і закономірність в історії. Водночас його судження обмежені рамками наївного психологізму в оцінці вчинків історичних діячів, він не позбувся уявлення про повторюваність явищ, що визначається, на його думку, незмінністю людської природи. Так, з'ясовуючи мотиви написання праці, Фукидід твердить, що його працю *«вважають досить корисною всі ті, хто побажає мати ясне уявлення про минуле, яке може внаслідок властивості людської природи повторитися коли-небудь у майбутньому у тому самому або подібному вигляді»*.

Значна увага приділена поясненню причин історичних подій. Хоча Фукидід не заперечував існування богів, але як учень софістів скептично ставився до релігії, засуджував марновірство, а тому при поясненні історичних подій не посиляється на фатум чи втручання богів. Він підійшов до певного розуміння значення об'єктивних історичних факторів – не тільки політичних, а й соціально-економічних, які характеризуються наявністю внутрішніх суперечностей. Водночас він не ігнорував ролі волі та розуму видатних людей в історії. Пояснюючи причини воєн між грецькими полісами зіткненням їхніх економічних інтересів, Фукидід дав у своїй «Історії» детальний опис громадянських конфліктів, боротьби демократичних і олігархічних угруповань. У цих описах історик виступає як противник радикальної демократії, прибічник поміркованого олігархічного правління.

Сутність історії Фукидід вбачав у боротьбі за владу, гроші та почесні, в яку втягувалися народи, держави, особи. На його думку, усі важелі діяльності знаходяться в руках людей, боги лише визначають моральні межі, в яких реалізується доля. Порушення моральних меж призводить до поразки та інших тяжких наслідків.

Фукидід надавав великого значення критичній перевірці повідомлень, які використовував при описі історичних подій. Він вказував на ненадійність свідчень людей, оскільки кожен викладає події по-своєму залежно від симпатії та пам'яті. Автор, зокрема зазначав: *«Що ж стосується подій цієї війни (Пелопоннеської), то я поставив собі завдання описувати їх, отримуючи відомості не шляхом розпитувань першого зустрічного і не особовому розсуду, але зображати, з одного боку, лише ті події, при яких мені самому довелося бути присутнім, а з іншого – розбирати повідомлення інших з усією можливою точністю»*.

Очевидна прагматична сторона твору Фукидіда, через що його вплив на всю античну історіографію був величезний. Пізніші автори навіть розпочинали «науку історії» не від Геродота, а від Фукидіда. Обидва історики поклали початок розга-

луженню історичного пізнання на дві гілки: описову (нарративну) і прагматичну історію. Їхні твори стали зразком історичного опису для багатьох грецьких, а потім римських істориків.

У часи підпорядкування Греції Риму розпочав свою діяльність учень Аристотеля видатний історик *Полібій* (бл. 200–120 до н. е.), автор «Історії» в 40 книгах (лише 5 книг дійшли до нас повністю). Це була перша спроба створити загальну історію всього Середземномор'я. Автор назвав свою історію прагматичною, підкреслюючи, що свою увагу він звернув на виклад найважливіших суспільних подій. Головне завдання історика Полібій вбачав не в описуванні, а в поясненні причин на основі наукового пошуку, вивченні явищ у їх взаємозв'язку. Хоча простий опис теж цікавий. Так, зміну державних форм Полібій пояснював занепадом моралі панівних верств. Він називав історію «вчителькою життя», навіть більше, вважав, що історик повинен безпосередньо мати досвід воєначальника або громадського діяча.

Значну роль у давньогрецькій історіографії відігравав *Плутарх* (бл. 45–127) – автор «Порівняльних життєписів». Він вважав, що головна мета історика – не опис подій, а розкриття характерів великих людей – справжніх творців історії.

Отже, у Стародавній Греції високо цінувався науково узагальнений історичний досвід. Вважалося, що історія вчить людей на основі минулого досвіду. До досягнень давньогрецьких істориків можна віднести:

- розширення меж історичного дослідження;
- аналіз причин явищ і подій минулого;
- науковість історичної думки, яка визначалася постановкою питань і ясним розумінням завдань і цілей історичної праці;
- закладання основ критичного ставлення до історичних джерел, зумовлене прагненням покласти в основу історичного твору точні спостереження, вірогідні факти;
- гуманізм грецької історії, оскільки вона прагнула зберегти для людства цінний досвід;
- раціональність, бо обґрунтовувала відповіді, що даються нею на поставлені питання, звертаючись до даних джерел; водночас грецькі історики цілком усвідомлювали необхідність не тільки описів самих політичних подій, але й виявлення причинно-наслідкових зв'язків у цих подіях;
- опрацювання різних жанрів історичних творів – оповідь, характеристика, біографія;
- порушення важливих науково-історичних проблем як природа людини, людина та суспільство, соціальні конфлікти, ідея розвитку, зміни форм державності і суспільних форм.

Слабкими місцями давньогрецького історіописання є:

- ✓ зосередження на збиранні фактів минулого та їх переказуванні, оскільки, на їхнє переконання, історія повинна була збуджувати інтерес у читача до минулого, повчати його;

- ✓ абсолютизація фатуму, що зумовлює хід суспільних подій;

- ✓ базування на ідеї циклічності, розвитку людства по замкненому колу.

2. Римська історична література

Римська історіографія розвинулася під безпосереднім впливом елліністичної, продовжила її традиції, але мала і своє коріння. Найдавнішими писемними пам'ятками римлян були записи римських жерців на таблицях (анналах, річниках). Вони вміщували опис головних політичних подій, астрономічних і кліматичних явищ і провадилися від V ст. до н. е. Перші римські історики писали грецькою, оскільки латина ще не виробила власної термінології. Їх називали «*анналістами*». Ці перші історики намагалися представити римську історію від найдавніших часів. Загалом римська історична думка була подальшим кроком в історичному пізнанні.

Тим Лівій (59 до н. е. – 17 н. е.) написав «Римську історію від заснування міста» (зі 142 книг збереглися 35), в якій хронологічно викладено події з історії Риму. Праці властива описовість. Нерідко автор вдавався до некритичного запозичення матеріалу у римських анналістів та грецьких авторів. Хід історичних подій він пояснював змінами моральних устоїв суспільства. На його думку, звичай стародавніх римлян сприяли величі республіканського Риму. Лівій, будучи прибічником республіки, дещо ідеалізував її стародавній устрій. Він не досліджував історичного минулого, а лише викладав, захоплюючи описував події. В історичному матеріалі Лівій вбачав засіб для повчання. Сучасники його називали «римським Геродотом».

Виразником інтересів рабовласницької знаті був *Публій Корнелій Тацит* (бл. 56–117) – автор «Історії» та «Анналів». Він прославляв імперію, яка, на його думку, стала закономірним спадкоємцем республіки, що вичерпала себе. Він досить конкретно і достовірно схарактеризував імператорів як видатних історичних діячів і водночас як кривавих тиранів. Цінна риса Тацита як історика – розуміння розвитку державних форм, історичного поступу в живих конкретних суперечностях. Він обіцяє писати свою історію, «не піддаючися любові і ненависті», але своєї обіцянки не виконує, виступає більше як тенденційний історик. Він не сприймає лицемірства, яке поширилося серед більшості аристократії. Причини цього він бачить у недосконалості людської природи, яку можна подолати тільки шляхом виховання. Прикладом цього є «добрі» імператори, освічені патриції, вчені. З цього погляду Тацит не вніс нового в римську історіографію. Його заслуга полягає передусім у гостро критичному ставленні до зловживання владою з боку правителів.

Серед давньоримських істориків виділяється *Annian* (помер у 170-х рр.), грек за походженням, який став римським громадянином. Він написав грецькою «Римську історію» у 24 книгах, в яких викладені події давньоримської історії до перших десятиліть II ст. Головна ідея – прославлення могутності Риму, виправдання його влади над іншими народами. Його працям притаманний строго фактичний виклад, прагнення показати соціальні конфлікти. Аппіану, як історикові, властивий реалізм.

У 166 р. з'явився трактат відомого грецького сатирика й риторика, чиновника на службі у римської адміністрації і Єгипті *Лукіана* (бл. 120–180 рр.) – «Як писати історію». Сам автор не написав жодного історичного твору. Його творчість присвячена сатирі на тогочасні нориви римського суспільства (понад 80 творів). Трактат мав на меті показувати прислужництво перед владою письменників, які трудилися над пристосуванням минулого до потреб кожного нового правителя. Лукіан наголошував, що історія не повинна бути жанром літератури, який вихваляє сильних світу, не повинна бути поезією, де кожен автор має право на фантазію. Її завдання – *«розповісти все, як воно було»*. Історик не має права на найменший відступ від істини. *«Істина – сутність історії, і той, хто збирається її писати, повинен служити лише істині, а на все інше не звертати уваги»*. Лукіан запропонував ідеальний образ історика: *«...Друг вільного слова та істини, той, що ні в чому не керується дружбою чи ворожнечею, не знає пощади чи жалю, брехливого сорому чи страху, нехай він буде в своїх книгах чужоземцем чи людиною, яка не має батьківщини, яка не знає жодного закону, окрім самого себе, яка не має над собою жодного владика, яка не хитається у всі боки в залежності від чужої думки, але [нехай буде] тим, хто описує все те, що є насправді»*. Такі вимоги, на думку Лукіана, є необхідними, тому що історія дає повчальні приклади для діяльності сучасних і майбутніх політиків, письменників, громадян.

Отже, римські історики не тільки засвоїли головні досягнення стародавніх греків, а й зробили крок уперед. До їхніх досягнень віднесемо:

➤ дотримання хронології при викладі подій, намагання встановлювати точну дату події;

➤ широке залучення портретних характеристик видатних діячів;

➤ посилення психологічного аспекту в історичних описах;

➤ привернення уваги до соціально-економічних явищ.

Водночас римські автори:

✓ при поясненні причин подій минулого зверталися до фатуму, волі богів;

✓ нерідко достовірні факти переплітаються з легендами; не пішли далі греків і в поглядах на роль історичного досвіду:

✓ в історії вбачали захоплюючу розповідь, матеріал для моральних повчань.

3. Історична думка Стародавнього Сходу

У Китаї, який є спадкоємцем однієї з найдавніших цивілізацій світу, перехід від міфологічних уявлень до раціонального мислення навколишнього світу припав на так званий «осьовий час», який німецький філософ К. Ясперс хронологічно окреслив VIII–II ст. до н. е., коли було здійснено кодифікацію китайського ієрогліфічного письма та з'явилися перші твори давньої китайської літератури («І-Цзінь» – «Книга перемін»).

Найдавніші китайські історичні концепції з'явилися ще в VII–VI ст. до н. е., тобто в період бурхливого розвитку китайського суспільства та культури. Їхніми авторами були не історики-літописці, а політичні діячі, що певною мірою позначилося на характері історичних праць.

У цей час виникло вчення китайського мислителя *Конфуція* (бл. 551–479 до н. е.), який створив систему ідей і засад вдосконалення людини впродовж її життя, спираючись на моральні цінності і традиції. Він стверджував, що, знаючи минуле, можна передбачити майбутнє. Цим визначалося схиляння китайців перед традицією та давниною. На відміну від інших галузей знання, історичні знання завжди були у фаворі в Китаї, адже, розробляючи оригінальні суспільно-політичні доктрини, китайці апелювали до надміру ідеалізованого ними історичного минулого країни.

«Геродотом» китайської історіографії вважається *Сима Цянь* (бл. 145–86 до н. е.), метод історіописання якого у Китаї став традиційним. Сима Цянь народився в сім'ї придворного астролога та історіографа Сима Таня, який прославився тим, що здійснив аналіз шести основних старокитайських філософських систем. У двадцятирічному віці майбутній історіограф багато подорожував, побував в усіх закутках Китаю, став свідком багатьох важливих подій при дворі імператора У Ді. Змінивши батька на посаді придворного історіографа, й, отже, діставши доступ до найсекретніших архівних матеріалів, Сима Цянь розпочав працю над «Історичними записками» (Ші цзі) – першою систематизованою історією Китаю. Автор застосував описовий і біографічний методи. Наступні покоління істориків наслідували Симу Цяня, описуючи історію правителів і царств. Однак Сима Цяню не дали спокійно завершити справу. Імператор У Ді, розгнівавшись на придворного історіографа за те, що той виступив на захист опального генерала, оскопив та ув'язнив його. Згодом імператор реабілітував Сима Цяня і навіть призначив охоронцем царської печатки. Сима Цянь мужньо пережив цю життєву катастрофу і все-таки завершив свою фундаментальну історичну працю, яка складалася зі 130 розділів-цзюанів (понад 520 тис. ієрогліфів).

Сима Цянь виходив із того, що існують об'єктивні історичні закони, які не залежать від волі людей. Рушія історії він шукав поза людським суспільством, у

«волі Неба», фатумі, а загальний хід історії трактував як колообіг, довічну і невинну зміну епох, які відрізняються між собою принципами державного управління. Інакше кажучи, Сима Цянь поділяв історичний процес на епохи за династичним принципом. У своїй праці вчений менше розповідав від себе, більше цитував своїх попередників, завдяки чому в ній збереглися фрагменти багатьох утрачених трактатів. У «Історичних записках» цитувалося багато офіційних документів.

Видатним китайським істориком був **Бань Гу** (I ст.) – творець жанру історії окремих династій, визнаний майстер історичного портрета. Як придворний історик він узявся за написання офіційної «Історії Старшої Хань», але не зміг завершити, оскільки був ув'язнений, де й загинув. Довела до кінця розпочату Бань Гу справу його сестра **Бань Чжао** – поетеса, єдина у стародавньому світі жінка-історик.

«Історія Старшої Хань», у якій викладена китайська історія від царювання засновника Ханьської династії Лю Бана до трагічної загибелі реформатора-невідахи Ван Мана, витримана в дусі ворожого даоським поглядам Сима Цяня ортодоксального конфуціанства. З концепціями Сима Цяня Бань Гу полемізує досить часто, причому іноді надто різко. Саме зусиллями Бань Гу «Історичні записки» Сима Цяня були вилучені з числа «офіційно визнаних» історичних творів.

За епохи Молодшої Хань китайський уряд створив історіографічне бюро «Східний павільйон», яке склало «Записки із Східного павільйону про правління Хань» – офіційну хроніку імперії. Матеріали цієї хроніки стали основою цілої низки приватних історичних досліджень, зокрема і праці талановитого історіографа **Фань Є** «Історія Молодшої Хань» (Хоу Хань-шу). Фань Є не завершив своєї праці – його звинуватили в державній зраді і стратили.

* * * * *

Історики епохи античності стояли біля витоків історичної науки, започаткувавши елементи наукового історіописання. До їхніх здобутків варто віднести таке:

- виокремили історію з інших жанрів письменництва;
- поклали край міфологічному синкретизму, який нерозривно пов'язував справи богів і людей;
- визначили зміст суспільного життя як наслідок діяльності конкретних особистостей і громад, а політику – як вияв цієї діяльності;
- розробили засади історичної нарації, яка полягала у послідовному описі подій у їхніх причинно-наслідкових зв'язках;
- рушійну силу людських діянь вбачили у свідомості і психології видатних осіб, які надавали історії ту чи іншу спрямованість.

Проте стародавні автори були недостатньо послідовними, в їхніх поглядах було чимало протиріч, а саме:

- ✓ закладалися основи для розуміння універсального розвитку людства, що підпорядковується єдиним законам долі, визначеної богами, проте, божественна

участь в історії поступово відсувалася на задній план і замінювалась етично-моральними постулатами;

✓ здійснені спроби встановити єдину хронологію подій, але загальне уявлення про історичний час і простір ще не сформувалося, оскільки панували погляди про циклічність суспільних змін, постійне повернення до попередніх станів;

✓ на стародавнє історіописання значний вплив чинили політичні та ідейні течії, водночас світоглядні концепції недооцінювалися.

1.2. Середньовічне сприйняття минулого

- 1. *Історична думка у середньовічній Європі*
- 2. *Погляди на минуле Східних авторів*

1. Історична думка у середньовічній Європі

В епоху Середньовіччя, як і в попередній час, люди, будучи безпорадними перед грізною силою природи, останні надії покладали на Бога. Суспільні катаклізми епохи падіння Римської імперії породили загострене світосприйняття, намагання знайти відповіді на болючі питання подальшої долі цивілізованого людства та причин краху такого міцного, як здавалося, світопорядку. Численні поганські релігійні культури і філософські системи виявилися неспроможними пояснити драматизм епохи. Прийнятні для свідомості пересічних мешканців імперії відповіді спромоглися подати християнське віровчення та його тлумачі – теологи. Домінуючу роль у формуванні історичних уявлень у цей час відіграла Біблія. Християнство стверджувало тримірність історичного часу: від минулого («створення» світу) через сьогоднішнє – до майбутнього («страшного суду», яким, за Біблією, завершиться історія світу і розпочнеться Царство Боже). Сама історія людства розділялася на дві ери: до Різдва Христового, як передісторія, та після народження Христа, тобто справжня історія.

Найбільш завершений вигляд історії раннього християнства запропонував єпископ *Аврелій Августин* (354–430). Його твір «Про Град Божий» створювався у драматичних обставинах, коли 410 р. Рим був захоплений і пограбований остготами. Більшість сучасників сприйняли цей факт як початок «кінця світу», оскільки видавалося неприродним, що Рим – «владика всесвіту» – був повалений ордою варварів.

У 22 книгах своєї праці А. Августин, спираючись на Святе Письмо, подав версію історичного розвитку, якій судилося на багато століть стати визначальною для християнського світобачення. Він повчав, що світ – це співіснування двох відокремлених «держав»: Земної, що супроводжується жорстокістю й на-

сильством, і Божої, яка втілює істину та справедливість. Державу він розумів як покарання за первородний гріх, систему панування одних людей над іншими, яка призначена для виживання у світі, а не для досягнення людсьми щастя. Справедлива держава в його уявленні – християнська, духовна влада домінувала над світською. Історія людського суспільства, у розумінні А. Августина, є боротьбою двох непримиренних сил: віри та безвір'я, Добра та Зла. Він поділив всесвітню історію на сім «віків», головним з яких вважав шостий, що почався після «пришестя» Христа. Головна ідея історичної концепції А. Августина полягала в такому: земному людському суспільству приїде кінець, після чого настане «упокоєння праведників у царстві небеснім».

А. Августин не тільки відвів від християнства звинувачення в тому, що падіння Риму було покаранням богів за «зраду» римлянами поганських культів. З християнством утверджувалася нова ідея історії, за якою всі події, явища виходять від всемогутнього Бога. Вона спонукала до формування нової філософії історії, тобто осмислення її як єдиного історичного процесу, як розвитку.

З погляду ретроспективи світової історії християнство заповнило духовний вакуум, що утворився в результаті розпаду Римської імперії, коли на її руїнах постали десятки нових держав з тенденцією до централізації політичної влади. Засуджуючи поганство, церковники добивалися повного розриву з античним світом. Прогресивні тенденції, що позначилися у творах Геродота та Фукидіда, за цих умов не могли здобути дальшого розвитку.

Історики епохи середньовіччя описували події минулого з позицій провіденціалізму, тобто причини суспільних подій пояснювали як результат втручання божественних сил. Хід історії, на їхню думку, був наперед визначеним волею провидіння. Для середньовічних істориків авторитет Біблії був непорушним: за нею вони склали хронологію подальших подій. Автори хронік без тіні сумніву описували чудеса, таємничі явища, зцілення тощо. Історія розглядалася як історія чотирьох монархій: вавилонської, перської, грецької і римської. У творах середньовічних істориків-хроністів було чимало домислів, некритичного переказування легенд.

Істориків того часу цікавило лише життя представників панівної верхівки феодального суспільства – королів, князів, єпископів, боротьба феодалів за владу, військові походи та дипломатичні переговори. Середньовічна історична думка висловила ідею спільності всього людства: всі люди рівні перед Богом, оскільки прийняття християнства відкриває шлях до спасіння.

Панував досить спрощений погляд на історію. Її розглядали як просту фіксацію подій минулого. Досвід і уроки історії тлумачилися надто примітивно: все зводилося до повчань морального характеру. На їхню думку, історія – це зібрання прикладів, які спонукають наслідувати добрим вчинкам і остерігатися поганих. Історики на кожному кроці шукали прямих аналогій між теперішнім і минулим.

Особливо дбали тодішні історики про яскравість викладу, художність оповіді. Критичне ставлення до історичних пам'яток, джерел було зовсім відсутнє. Тому між художнім та історичним твором не бачили істотної відмінності. Історію розуміли як «розумну і прикрашену розповідь».

Водночас не варто розглядати Середньовіччя як період повного застою. Історична думка тоді, хоч і уповільнено, але розвивалася. Найбільшим досягненням її у цей період була подальша розробка концепції історичного розвитку. Хоча вона набула релігійної форми, однак знаменувала початок відходу від ідей колообігу або циклу (повторюваності історичних явищ).

Теологічний погляд на історію утримувався довго – до XVIII ст. Це зумовлювалося рядом рис теологічної історії:

- подавала відповіді на всі гострі питання тогочасного суспільства,
- утверджувала оптимістичний погляд на майбутнє,
- задавала моральні рамки людських вчинків,
- легко сприймалася через звільнення свідомості від античних уявлень про складність природних змін і процесів, місце в них людини.

У середньовічній історіографії виділяються два етапи: VI–VIII ст. – збереження античної традиції; XII–XIV ст. – розквіт теологічної течії, в якій сформувалися два напрями: традиційно-консервативний і теологічно-реформаторський (намагалися розглядати питання віри з більш раціональних позицій). Хрестові походи і зіткнення з арабським світом змусили християнських теологів ширше подивитися на світ.

Тогочасні автори історичних творів – винятково священики та ченці – опрацьовували такі типи творів:

- 1) трактати з теологічним обґрунтуванням ідеї історії в дусі провіденціалізму;
- 2) аннали (короткі сухі записи за роками) і хроніки (запис найважливіших подій релігійного та політичного життя компілятивного характеру);
- 3) історії – описи сучасних подій із коментарями;
- 4) агіографічну літературу – життя святих;
- 5) мемуари учасників, які з'явилися на початку XIII ст., після IV хрестового походу, і цікаві тим, що в рамках офіційної схеми змушували авторів описувати цілком земні справи сумнівного морального гатунку, наприклад, пограбування християнського Константинополя;

б) лицарська хроніка, яка зародилася при дворах європейських монархів у період занепаду в XIII–XIV ст., коли виникла потреба їх реабілітації. Чимало таких хронік було створено при дворах Франції, Фландрії. Найцікавішим твором цього жанру є 25-томна «Хроніка» Жана Фруассара (бл. 1337–1404). Автор подав загальний образ політичних і військових подій у декількох європейських країнах від Іспанії до Шотландії. Він багато подорожував, збираючи подробиці

подій, шукаючи їх причини й наслідки в діяльності окремих особистостей. Проте це не зашкодило йому вносити правки у текст праці залежно від політичної орієнтації (він тричі змінював свою політичну орієнтацію з профранцузької на проанглійську). Блискучий літературний стиль, обізнаність із подробицями придворного життя, сприйняття кращих рис античної літератури – все це принесло історика прізвисько «Геродота середньовічної Європи».

Загалом середньовічні теологи не відводили історії окремого місця серед наук, а розглядали її як різновид теологічної літератури. Ні в середньовічній школі, ні в університеті історія не набула статусу самостійної дисципліни. Історія сприймалася як «школа життя». Історичні твори повинні були розважати в години дозвілля, задовольняти інтерес до пізнання. Читання складних історичних праць (монастирських хронік і анналів, творів, які переслідували прославлення правлячих династій і осмислення політичної історії народів) залишалося справою вузької групи освіченого кліру та інтелектуалів. Проте зміна середньовічного суспільства вплинула на еволюцію форми історичного твору. Якщо до XI–XII ст. історичне знання тримало у фокусі королівську та імператорську владу, то в наступні століття інтересу історіописців все частіше удостоювалися окремі монастирі, міста, території, династії. Історія дозволяла знати виробляти норми групової солідарності на противагу владі королів і територіальних правителів.

Особливо варто сказати про *Візантію*, яка, уникнувши варварського завоювання, після занепаду Західної Римської імперії, стала спадкоємицею античних традицій. Поєднання їх із доктриною православ'я зумовили особливості візантійської історіографії. Візантійські історичні твори були багатшими на описи подій, характеристику осіб, раціональні пояснення явищ. У час занепаду історіописання в Західній Європі у VI–VIII ст., у Візантії спостерігався розквіт історичної літератури.

Оригінальністю відрізнялися твори *Прокопія Кесарійського* (бл. 500–565), секретаря стратига Велисарія часів імператора Юстиніана. Найвідоміший твір – «Таємна історія». У вступній частині автор подав завдання історика: зберегти для нащадків правду про діяння видатних мужів, навчити прийдешні покоління розрізняти добро і зло, чинити добрі справи. Прокопій задав тон візантійській історіографії, зосередившись на політичній історії, яка є продуктом діяльності людей.

У наступний період – IX–XII ст. – візантійська культура та історіописання досягли найвищого розвитку у Візантії. Нові риси у розвиток наукового знання вніс *Михайл Псел* (1018–1096). Його твір «Хронографія» присвячений подіям сучасної автору історії. Провідний мотив – показати людські слабкості візантійських правителів, які формувалися під впливом влади. IV хрестовий похід і падіння Константинополя мали трагічні наслідки для Візантії. Історіографія XIV–XV ст. зазнавала більшого впливу теологічної історії.

Візантійська історіографія справила поважний вплив на світогляд. Чи не найважливішою її рисою була зосередженість на людських справах, на моральній відповідальності особистості перед обличчям вічності.

2. Знання про минуле на Сході

Дослідження старокитайських історіописців справили значний вплив на подальший розвиток історичної думки в *Китаї* та інших країнах Далекого Сходу. Окрім того, вони виступають цінним джерелом історичної інформації для китаїстів. Уже у VIII ст. Лю Чжици у творі «Ши тун» («Проникнення в історію») запровадив критичний метод історіописання, засудивши тенденційність усіх династичних історій.

У середньовіччі численна історична література була доповнена появою «енциклопедій» або «книг класифікованих відомостей». Розвитку писемності сприяли винайдення паперу (I ст.) і книгодрукування (VII ст.). На початку XV ст. було складено колосальний звіт відомостей «Юнле радян», до якого увійшли всі писемні пам'ятки минулих часів, але через величезний обсяг його не змогли надрукувати і багато рукописів згодом зникло. Загалом аж до XIX ст. історія перебувала під пильним контролем дворів правителів.

У VII ст. на *Японських островах* виникли державні утворення і водночас з'явилися перші історичні твори: 712 р. – літопис «Кодзікі» («Запис про діяння давнини»), 720 р. – «Ніхон сьомі» («Аннали Японії»), в яких за традицією обґрунтовувалися династичні права перших правителів. У середньовіччі культура Японії диференціювалася на військово-дворянську (самурайську), буддійсько-духовну і народну.

Північна Африка, передусім Єгипет та Ефіопія, здавна фігурували у давньогрецьких і давньоримських творах, але власних творів ці країни не знали. Перша єгипетська історія була написана греком Манефоном у II ст. до н. е. Поняття «історія» («таріх») вперше згадується в патрусі Корану під 644 р. (22 р. хіджри – переселення пророка Мохамеда з Мекки до Медіни). З того часу формується арабо-мусульманська версія світової історії, що складається переважно з описів передвістя приходу пророка Мохамеда, його життя та діянь, діяльності його послідовників.

Для середньовічної арабо-мусульманської історичної літератури властиві як загальні провіденційно-релігійні, так і специфічні риси:

- історичний провіденціалізм і безапеляційна віра у слова і справи пророка, вміщені в Корані; справжньою вважалась історія Мохамеда;
- енциклопедичний характер літератури, що повинна містити всі здобуті знання про життя людей, народів і держав;

- утилітарність ісламської історичної літератури, яка повинна слугувати практичним цілям – визначенню прав і привілеїв вірних, їхнім генеалогічним родоводам.

Особливості арабської історіографії визначали зміст і форми її творів: «хадиси» – збірки оповідань про життя й діяння Мохамеда, «сіри» – описи його життя, «магазі» – описи військових походів пророка; згодом з'явилися описи арабських завоювань («футух аль-булдан»), генеалогії («аль-ансаб»), діарії окремих правителів («таріх аль-мамалік») тощо. Перший арабський історик – Абделлах Бен Амр – збирав і писав «хадиси», залишивши після себе понад 100 таких творів.

У IX–X ст. арабська історіографія досягла розквіту в Єгипті, де зросла кількість історичної літератури: хронік та описів політичних і військових подій. У IX ст. Абдар-рахман ібн Абд аль-Хакам (802–871) написав «Книгу про завоювання Єгипту, Магриба і Андалузії», що започаткувала новий жанр історичної літератури – «хїтат» – історико-топографічний опис міст і пам'яток. Він мав багато учнів і послідовників (аль-Табарі, аль-Якубі, аль-Масуді), котрі залишили описи своїх мандрівок європейськими країнами, зокрема Руссю. Видатним представником біографічно-історичного жанру був Ібн Хаггар аль-Аскалані – автор двох словників про єгипетських суддів і відомих людей XIV ст.

Особливе місце в арабській історіографії посідає історик з Тунісу Ібн Халдун (1332–1406) – автор енциклопедичних творів, зокрема опису мандрівки в давньоруські землі. У 7-томній «Книзі повчальних прикладів» він виступив прихильником раціонального пояснення людських вчинків і стверджував, що «історія є дослідженням, пошуком правдивості».

* * * * *

Загалом теологічна історія спричинила докорінну зміну бачення світу. Історія набула універсалізму, джерел і змісту, способу пояснення людських вчинків з допомогою позалюдського та позаприродного чинника. До кінця Середньовіччя історія виступала джерелом соціальної та політичної ідентичності, з одного боку, та національної інтеграції – з іншого. Одночасно в середовищі освічених людей зріло нове ставлення до історії, інтерес до минулого набував самостійної цінності, не залежної від корисності для християнської теології та політичної легітиматії. Історична схема християнства стимулювала інтерес до минулого, закладаючи фундамент знань зі світської історії.

Зміни світогляду у пізньосередньовічній Європі під впливом розширення міжлюдських контактів, ускладнення суспільно-державної організації, виникнення нових соціальних верств, які прагнули заявити про себе, штовхали кращих мислителів до перегляду співвідношення між провидінням і свободою людської волі. Цей крок був зроблений у добу Гуманізму.

1.3. Відкриття гуманістами людини в минулому

- 1. *Новації гуманістів для історії*
- 2. *Гуманісти-історіописці*

1. Новації гуманістів для історії

Епоха Ренесансу ознаменована істотними змінами у сфері культурного та соціального життя, хоча вони й не мали характеру радикального розриву з попередньою традицією. Однак історичні твори цього періоду відзначені низкою нових рис у системі уявлень про історію, методи роботи історика та тематикою. ***Напрям у рамках ренесансної культури, якому притаманне нове ставлення до феномена людини, називають гуманізмом.*** Ця назва походить від різко підвищеної уваги до інтересів і можливостей «живої» людини.

Ідеї наукового досвіду були сформульовані у творах англійського мислителя Френсіса Бекона (1561–1626) (критикував схоластику, розробив індуктивний метод наукового пізнання, висловився за критичне використання історичних джерел), французького мислителя Мішеля Монтеня (1533–1592) (обґрунтував необхідність досліду в науковому пізнанні та спадковості в розвитку наукових знань).

У добу Гуманізму відбувалася зміна тематики історичних творів. У творах ренесансних авторів питання церковної історії, які були центральними в середньовічному історіописанні, поступово відходили на другий план. Історія церкви та роль християнства оцінювалися здебільшого досить скептично, а нерідко розглядалися і як фактор соціального регресу. Велике значення, навпаки, набували проблеми політичної історії: становлення, занепаду, загибелі держав, походження та витоки окремих політичних утворень. Звернення до минулого ставало важливим інструментом політичної боротьби та аргументом у політичних трактатах і державно-ідеологічних побудовах.

Автори-гуманісти задали імпульс розвитку історичної думки через утвердження ідеї людиноцентричності. Пояснення причин історичного розвитку вони шукали не на небесах, а на землі, в людській природі, що надавало історії наукового виміру. Вчені-гуманісти дійшли висновку про те, що рушійною силою історії є соціально-політична боротьба, велику роль у якій відігравали дії видатних людей. На зміну середньовічним теоріям про безперервність існування вселенської Римської держави, прийшла інша періодизація, в основі якої був поділ на стародавню, середньовічну та нову історію. Водночас Середньовіччя розглядалося як доба панування темряви і безправ'я. Автори-гуманісти прагнули перетворити історію на суто світське знання, звільнивши її з-під впливу богослов'я, віри в чудеса. Посилився інтерес до спадщини античних авторів, прагнення повернутися до ідеалів античної культури. Мислителі цієї доби знову (після античної доби) звернули увагу на критичне ставлення до історичних джерел.

У процесі секуляризації історичної думки гуманісти закладали основи методології дослідження. Вони розробили техніку відновлення початкового тексту документів, виявлення помилок, вставок. Як наслідок, формувався науковий апарат – посилення на джерела. Зародилися допоміжні історичні дисципліни – *дипломатика* та *палеографія*. Велику роль у становленні історичної науки відіграла ідейна боротьба епохи Реформації. Історики – виразники інтересів буржуазії – у церковних документах знайшли безліч фальсифікацій. У XVI ст. вийшла низка творів, у яких викривалася поведінка та зловживання католицьких церковних діячів, наводилися приклади підробки церковниками документів. Натомість у працях з табору католиків звеличувалася римська церква, викривалися злочини протестантів. Ця «війна документів» сприяла публікації численних історичних документів, становленню допоміжної історичної дисципліни – *археографії*.

2. Гуманісти-історіописці

Гуманістичний канон історіописання формувався зусиллями кількох поколінь блискучих мислителів, серед яких привертає увагу італійський політик, мислитель, історик, представник бюргерства *Нікколо Мак'явеллі* (1469–1527). Серед найвідоміших його творів – праці «Державець» та «Історія Флоренції». 1559 р. його твори були засуджені римською церквою і віднесені до «Індексу заборонених книг».

В «Історії Флоренції» автор прагнув розкрити історичні закономірності. Для написання «Історії» він залучив поряд з нарративними і літературними джерелами усну традицію і власні враження. Хоча використані матеріали не піддаються критиці. Навіть більше, в його «Історії» чимало окремих хронологічних і фактичних помилок. Проте в «Історії Флоренції» розглядаються різні види правління на основі історичного досвіду XV ст. Н. Мак'явеллі зосереджує увагу на поворотних періодах історії. Головною рушійною силою вважав політичну боротьбу. Його хвилювала проблема історичної правди не щодо окремого факту, а стосовно сутності події.

Цілісна історична концепція, чітка оцінка окремих подій, закономірний зв'язок внутрішньої і зовнішньої політики, дослідження витоків, ходу і наслідків соціальної боротьби, встановлення причин повстання народу в протилежності класових інтересів – ось та скарбниця ідей, яка в XVI ст. відкрила нову сторінку в історії історичної думки. Значення «Історії» полягає у намаганні зробити висновки з історії, на основі досвіду минулого обґрунтувати нові нагальні ідеї. Праця і за формою, і за змістом є блискучим пам'ятником думки пізнього Гуманізму. Водночас вона являє собою якісно нове явище, історико-філософську працю на порозі Нового часу.

Він заперечував теологічний підхід до з'ясування сутності держави і права та обґрунтовував концепцію фортуни (долі). Щодо цього Н. Мак'явеллі зазначав, що правителі, які повністю підкорялися долі, не змогли вистояти проти її ударів і втратили владу. Необхідною умовою сильної централізованої держави, на його думку, повинні бути гарне законодавство, добре військо і надійні союзники. Король мусить чітко формулювати мету і досягати її всілякими засобами. Якщо державі загрожує занепад чи втрата незалежності, то в цьому разі він може навіть ігнорувати моральні норми. Такий принцип у політиці згодом отримав назву макіавеллізму.

Історики-гуманісти виступили із запереченням ідеї «кінця світу». Вони відкидали ідею про «золотий вік» людства, від якого воно рухалося до занепаду, натомість сформулювали ідею прогресу. **Франческо Патріці** (1529–1597) – автор «Десяти діалогів про історію» – на відміну від інших вважав історію окремою наукою, яка прагне докладного і правдивого вивчення минулого. Філософія пізнає основи суцього, історія – факти дійсності. Ф. Патріці виокремив три сфери людської діяльності: історію думки, історію слова, історію дії.

* * * * *

Епоха гуманізму надала історичному знанню нового суспільно-політичного значення, яке полягало у служінні духовній емансипації людства. Автори історичних творів не обмежувалися простим нанизуванням фактів. Гуманісти вважали, що історик повинен передавати цінний досвід минулого, винести уроки історії. Загалом гуманістична історична думка здійснила три головних зрушення у підходах до історії:

- розпочала секуляризацію історичної думки, повернувшись обличчям до людини, яка сама будує своє життя;
- утвердила думку про державність як природну форму суспільної організації, в якій можна знайти причинний зв'язок між подіями;
- застосувала методи філологічної критики історичної літератури, залучила різноманітніші джерела.

Водночас до слабких місць ранніх істориків-гуманістів можна віднести:

- ✓ збереження уявлення про незмінність світу, переконаність у тому, що людська історія рухається по замкненому колу, через що постійно все повторюється;
- ✓ позбавлення суспільства історичного виміру, його єдиною формою вважалася політична організація – держава;
- ✓ монарх втілював вершину політичної ієрархії, живий зв'язок із небесним.

Незважаючи на здобутки авторів-гуманістів в опрацюванні минулого, стосовно цієї доби ще не можна говорити про історію як наукову дисципліну. Такого виміру вона набуде в наступну добу.

1.4. Формування та накопичення історичних знань в українських землях

1. Зародження історичних уявлень в українських землях
2. Руське літописання
3. Руська публіцистика
4. Історія у міжконфесійному протистоянні

1. Зародження історичних уявлень в українських землях

Зародженню історичних знань у писемному вигляді передувала тривала доба усної народної творчості, традиції якої продовжуються до наших днів. Найдавнішою формою історичних уявлень виступив міф, який є *різновидом усної творчості народу, в якому переважають фантастичні або легендарні уявлення про навколишній світ*. Для первісного суспільства було характерне міфологічне мислення, в якому поєднувалися реальне та фантастичне, історичне та космічне узагальнення дійсності.

Українська міфологія має відносно автономну і завершену систему сюжетів, персонажів, історичних уявлень. До найдавніших історичних міфів належить оповідь про Оріану – стародавню країну оріїв, що існувала між Дністром та Дніпром задовго до нашої ери. Характеристика Оріани – Аратти значною мірою нагадує сучасні наукові уявлення про Трипільську культуру.

Важливим розділом давньоукраїнської міфології є християнські міфи, що виникли внаслідок витіснення язичництва. Один із найдавніших міфів оповідає, як невдовзі після народження Ісуса Христа серед скіфів-орачів на Дніпрі з'явився Андрій Первозванний і став проповідувати Слово Господнє, а потім поставив дерев'яний хрест на Старокиївській горі і благословив заснування граду Києва. Поширеним є біблійний міф про походження русів від Яфета. Згодом цей міф поширився і на козацтво. У такий спосіб доводилася безперервність історичного розвитку українців.

Носієм історичних уявлень і відомостей про деякі конкретні факти з історичного минулого виступають інші жанри фольклору: перекази, думи, історичні пісні, казки, прислів'я та приказки, в яких зафіксоване світорозуміння, зокрема погляди на минуле.

Отже, витоки української історичної думки сягають у дослов'янські та ранньослов'янські часи, у добу язичництва, вони кореняться у міфологічних уявленнях праукраїнців про минуле та сучасне навколишнього світу. Дохристиянські уявлення праукраїнців характеризувалися політеїзмом, більшість божеств символізували явища самої природи, через які сприймалося і минуле.

Починаючи з кінця VIII – початку IX ст. в українські землі дедалі поширювалося християнство, яке вносило глибинні зміни у світогляд, зокрема у розумін-

ня історичного процесу. Разом із християнством в українські землі прийшли твори античних мислителів. Шкільництво при княжих дворах, монастирях, поширюючи християнство, сприяло ознайомленню з теологічними трактатами, в основі яких лежала ідея історії на засадах провіденціалізму, зарубіжними хроніками та анналами про найважливіші події у релігійному та світському житті, з агіографічною літературою. Все це справляло потужний вплив на формування не тільки християнської свідомості, а й історичних поглядів.

Поворотним етапом розвитку історичних знань в українських землях стало зародження писемності, витоки якої на теренах України простежуються від доби Трипільської культури. З появою писемності виникла унікальна можливість фіксувати найважливіші події. На появу писемності на Русі вказують договори київських князів з греками, один із примірників яких складався руською мовою. З договору 911 р. видно, що існував звичай писати духовні заповіді в разі смерті. Виявлена в одному з гньоздовських курганів корчага із записом теж свідчить про писемну практику. Про поширення писемності свідчать численні берестяні грамоти, виявлені у Звенигороді і Львові, надписи на пряслицях, глечиках, кістках, на стінах культових споруд. Найбільше надписів у Софійському соборі в Києві. Більшість із них несуть історико-хронологічні відомості: про народження в 1032 р. сина Володимира, про смерть у 1054 р. Ярослава Мудрого тощо. Церковні графіті засвідчують, що їхніми виконавцями були не лише професійні писці та ченці, а й княжі люди, купці.

Запровадження християнства в Україні-Русі дало могутній поштовх розвитку освіти і писемності. У канцеляріях княжих дворів, при монастирях розгорнулося створення рукописних книг, переклад і переписування творів зарубіжних творів, насамперед візантійських. Серед них: «Хроніка Георгія Амартола», «Хроніка Георгія Сінкелла», «Історія іудейської війни» Йосифа Флавія, «Джерело знання» Іоанна Дамаскіна. Писемність відкрила можливість описувати події за хронологією, у такий спосіб розмежовуючи їх у часі та просторі, відокремлюючи минуле від сучасності, що сприяло нагромадженню та поширенню історичних знань.

2. Руське літописання

Зростання в Русі інтересу до своєї і чужої історії зумовлювалося державо-творчими процесами, християнізацією, потребами розвитку господарства, торгівлі, військової справи, культури, міжнародних зв'язків. Приклад зацікавлення книгами, науками, історією показували київські князі та їхнє оточення. Захоплювався книгами Ярослав Мудрий, який зібрав одну з найбільших в Європі бібліотек у Софії Київській. Вшановувалися знання і книжна освіта синами Ярослава

Святославом і Всеволодом. Серед мислителів Русі були літератори та літописці, філософи та богослови, перекладачі та публіцисти, серед яких Никон Великий, Нестор, Сильвестр, єпископ Кирило Туровський, митрополит Клим Смолятич, Данило Заточник та інші.

Центральне місце в історичній літературі Русі посідають *літописи* (від «літо» – рік і «писати»), зміст яких дає найповніше уявлення про характер поглядів їхніх авторів на історію. Давньоруські літописи за формою та змістом нагадували західноєвропейські аннали і хроніки, але мали і самобутні риси. Руське літописання формувалося та розвивалося синхронно поступу руської держави. Літопис – це жанр історичної прози, в якому розповідь ведеться за роками. Головною композиційною одиницею літопису є річна стаття. Вона може мати різний обсяг залежно від того, наскільки важливі події відбулися певного року. Літопис використовує два типи оповіді: власне річні записи – стислі повідомлення про події поточного року, та розгорнуті літописні оповідання – описи подій у докладному висвітленні і нерідко в літературній обробці. У літописній традиції можна виділити три етапи:

- загальноруський (IX – середина XII ст.);
- удільний (середина XII – середина XIV ст.);
- литовський (середина XIV – XVI ст.).

Перший етап припадає на добу формування Руської держави з центром у Києві. Як припускали російський історик Б. Рибаків та український науковець М. Брайчевський, літописання на Русі було відоме ще в IX ст. в часи Аскольда і Діра, зокрема *«Літопис Аскольда»*, сліди якого збереглися в Никонівському зводі XVI ст. і в якому вперше викладалася історія походження Русі. Очевидно, цей твір використали літописці X–XI ст. Никон та Іоанн, відредагувавши його на догоду наступним князям. У княжий період сформувалося кілька центрів створення літописів. Важливим осередком літописання була Десятинна церква, в якій 996 р. Анастас Корсуняник зробив спробу історично узагальнити історію Русі майже за 200 років і довів висвітлення подій до Володимира Святославича. З побудовою Софійського собору він перебрав на себе роль літописного центру, де, як вважають історики, в 1039 р. був створений найдавніший літописний звід. З кінця XI ст. центр руського літописання перенісся до Києво-Печерського монастиря, в якому в 1078 р. ігумен Никон створив самостійний літописний звід за період з 1039 по 1078 р. Печерський ігумен Іоанн у 1074–1093 рр. уклав низку статей, що викладають історію Русі впродовж XI ст. Так поступово склалася давньоукраїнська літописна традиція.

Літописні пам'ятки XI–XII ст. дійшли до нас не в первісному вигляді, а в переписаних і відредагованих у XV–XVI ст. літописних списках, які суттєво змінювалися відповідно до потреб Московської держави. Найповніше представлені

літописи в Лаврентіївському, Радзивіллівському та Іпатіївському зводах. Лаврентіївський звід зберігся у списку, укладеному ченцем Лаврентієм у 1377 р., і закінчується подіями 1305 р. До нього увійшли «Повість минулих літ», «Повчання» Володимира Мономаха, його послання до Олега Святославича. Галицько-волинське походження має Радзивіллівський звід з мініатюрами, який належить XV ст., але ґрунтується на більш ранніх місцевих літописах. Іпатіївський звід (близько 1425 р.) складається з пізнішої редакції «Повісті минулих літ» і Галицько-Волинського літопису XIII ст.

«*Повість временних літ*» – умовна назва літописного зведення XII ст. Її текст відомий у трьох відмінних редакціях. Перша була створена в 1113 р. монахом Києво-Печерського монастиря *Нестором*, який був не просто переписувачем книг і укладачем літопису, а й ерудованою людиною з історичним складом мислення, письменником. Йому належать й інші твори, зокрема «Сказання про Бориса і Гліба», «Житіє Феодосія, ігумена Печерського». Перші рядки літопису в Іпатському списку зберегли його ім'я: «Повість временних літ Нестора, чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського, звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала». У 1116 р. була укладена друга редакція «Повісті временних літ». Її упорядником став ігумен Видубецького Свято-Михайлівського монастиря Сильвестр, який за дорученням князя Володимира Мономаха вніс до літопису певні корективи. Зокрема, він применшив історичну вагу київського князя Святополка, виділивши натомість яскраву постать Володимира Мономаха. Цей варіант тексту «Повісті временних літ» був включений до складу літописного зведення, яке переписав чернець Лаврентій у Суздалі в 1377 р. Тому його називають *Лаврентіївським*. Третя редакція «Повісті временних літ» також була створена одним із ченців Видубецького монастиря у 1118 р. і призначалася для сина Володимира Мономаха Мстислава. Вона увійшла до складу літописного зведення волинського походження, закінченого на початку XIV ст., яке зберігалось в Іпатському монастирі, де й було скопійоване у XV ст., через що цей список називають *Іпатським*.

«Повість временних літ» містить зріз тогочасних поглядів на походження Києва, розселення слов'ян, заснування Руської держави, прийняття християнства, діяльність київських князів Олега та Ігоря, Святослава і Володимира, Ярослава і Володимира Мономаха, розвиток міжнародних зв'язків і культури. Автори не просто описують події, але й намагаються порівняти їх з іншими, проникнути в їхні причини, показують наслідки.

Літопис розпочинається викладом біблійного сюжету – про поділ землі між синами Ноя після всесвітнього потопу. Слов'яни відносяться літописцем до нащадків Ноевого сина Яфета. Автор подає географічний опис давньої Русі, особливо відзначаючи значення Дніпра як основної водної артерії на шляху «із варяг

у греки». Річна сітка починається з 852 р., коли, як зазначає літописець, полянська земля стала називатися руською. Під 862 р. подається «варязька легенда», яка розповідає про запрошення трьох братів-варягів, Рюрика, Синеуса і Трувора, на князювання у слов'янську землю.

«Повість временних літ» увібрала у великій кількості матеріали сказань, повістей, легенд, усні поетичні перекази. У літописі зафіксовані легенди про походження слов'ян, їхнє розселення по Дніпру, зіткнення слов'ян з хозарами і варягами, покликання новгородськими слов'янами варягів з Рюриком на чолі, утворення держави Русь. При написанні літопису використовувалися документи з княжого архіву, що дозволило зберегти до нашого часу тексти русько-візантійських договорів 911, 944 і 971 рр.

З другої половини XII ст. почався розпад Русі на удільні князівства, чим зумовлений **другий етап літописання**, яке набуло удільного характеру. Державницьку традицію, засади права та руської культури підхопили і розвинули окремі князівства.

«Повість временних літ» здобула продовження в *Київському літописі* (від 1111 до 1200 рр.). В часи, коли складався цей звід, Київ через часті напади кочовиків і міжусобну боротьбу князів уже втратив значення важливого пункту на великому торговельному шляху «з варяг у греки». Проте майже до початку XIII ст. він залишався «стольним містом», неодмінною резиденцією «великого» князя. Тому його автор мав на меті підкреслити пріоритет Київського князівства як першого серед інших. Твір побудований на літописі князів Ігоря Святославича, Володимира Глібовича, інших місцевих літописах, усних переказах та оповіданнях.

На противагу «Повісті временних літ» укладачі Київського літопису на перше місце висували не загальноруські, а місцеві інтереси. Багато місця в літописі відведено уславленню князів (зокрема, великого князя Рюрика Ростиславича, покровителя Видубицького монастиря). Значну частину тексту займає оповідання про тривалу боротьбу за київський престол князя Ізяслава Мстиславича, який не надавав значення родовому старшинству.

Народ у Київському літописі нерідко виступає як сила, що вирішує результат подій. У записах 1113 р. вміщено оповідання про повстання населення Києва проти бояр і купців, внаслідок якого київська знать під тиском «низів» запросила на князівський престол Володимира Мономаха. У записах 1171 р. є оповідання про розорення Києва князем Андрієм, онуком Володимира Мономаха. Починаючи від межі 70-х – 80-х років XII ст. літописна розповідь все більше місця відводить нападам половців і походам проти них руських князів. У записах 1185 р. знаходимо докладне оповідання про похід князя Ігоря Святославича проти половців, якому присвячене «Слово о полку Ігоревім». У творі наголошується на необхідності єдності Русі перед обличчям зовнішньої небезпеки. У частині літопису

про Володимира Глібовича під 1187 р. вперше вживається назва «Україна» стосовно південноруських земель: «...І плакали по нім усі переяславці... За ним же Україна багато потужила».

Отже, з тексту Київського літопису, який переважно наповнений фактами, постає картина напруженого, сповненого суперечностей життя Русі незадовго перед татарською навалою у XIII ст.

Подальший розвиток літописна традиція здобула у Галицько-Волинській державі. Ще до її утворення, як засвідчує «Повість временних літ», на Волині і в Галичі створювалися хроніки, історичні твори. Вони дійшли лише як окремі вставки до Київського літопису. Найяскравішою пам'яткою є **Галицько-Волинський літопис**. Ідейною основою його виступило прагнення обґрунтувати права галицького князя розпоряджатися всією Південною Руссю, і Києвом також.

Умовно літопис ділиться на дві частини: Літописець Данила Галицького та Волинський літопис. Перша частина починається з Початкової Галицької повісті, з відомостей про загибель Романа, княжіння його дружини Анни і вступ на престол Данила, вигнання з Галича і повернення, про боротьбу проти ординців. Друга частина присвячена княжінню у Володимирі-Волинському Василька Романовича, його сина Володимира та Мстислава Даниловича.

Літопис засвідчив вищий рівень описування історії подій, вдалішу спробу їх причинно-наслідкового осмислення. Він складається з різних оповідань історичного змісту періоду 1201–1292 рр., закінчується розповіддю про початок литовської колонізації України. До елементів «науковості» Галицько-Волинського літопису можна віднести досить широку джерельну базу. Це і документи з княжої канцелярії, донесення послів, листи, попередні літописні хроніки, перекладна література та особисті враження очевидців.

Галицькі літописці відкрито демонстрували свої симпатії спочатку Роману Мстиславичу, а потім Данилу Романовичу, які прагнули «зібрати докупи» землі Русі. Багато уваги приділено державницькій діяльності Давидового сина Василька. З середини 1260-х рр. простежується прихильність писців до волинської гілки Романовичів, і тільки остаточна редакція 1292 р. відтворила ідею об'єднанчих тенденцій, яку обстоював галицький князь Лев Данилович і його нащадки.

Тогочасна ідея провідної ролі в історії видатних осіб яскраво виявилась у звеличенні Данила Галицького. Літописець характеризує його як людину мудру і далекоглядну, сувору і справедливую, виправдовує його тверду великокнязівську політику щодо боярства, кроки щодо зміцнення централізованої влади і цілісності держави перед загрозою з боку монголо-татарської орди, Польщі, Угорщини, Литви. Літописець оцінює князя як такого, в якому *«від голови до ніг немає пороку»*.

Примітною рисою Галицько-Волинського літопису є гостра увага до історії державності, політичного устрою Галицько-Волинської держави. У ньому багато

місця відведено обґрунтуванню ролі князя, а згодом короля як носія верховної історії та участі галицького боярства в державному управлінні через боярську раду. Автори літопису були прихильниками могутності Руської держави.

Третій етап літописання пов'язаний із втратою українськими землями власної державності та підпорядкуванням значної їх частини Великому князівству Литовському і припав на середину XIV–XVI ст. З цього часу дійшло вкрай мало літописних творів, літературних праць. Частина літописів розглядається як спільне надбання українців, білорусів і литовців. Західноруські літописи пов'язані з давньоруською традицією і містять важливі відомості з історії України. Свідченням цього є, зокрема, *Супрасльський літопис*, що дістав назву від однойменного монастиря біля Белостока. До нього входить «Короткий Київський літопис», створений в Україні. Він включає записи попередніх років, а також через призму очевидців подає відомості про події межі XIV–XV ст., похвалу на адресу литовських князів.

Близьким за стилем є *Баркулабівський літопис*, створення якого почалося наприкінці XVI ст., але він містить оповідання про більш ранні події, насамперед у релігійному житті, засвідчує гостроту протистояння між гілками християнства. Адже його автором був священник Баркулабівської церкви Федір Филипович, відомий захисник православ'я. Водночас автор подав унікальні відомості про побут білорусів і українців, обряди, звичаї, про зародження шляхти.

Цінні відомості про господарське життя, політичні події в українських землях містить «*Літопис великих князів Литовських*». Для автора литовські князі, які збирали та охороняли українські землі, видаються за продовжувачів справи Ярослава Мудрого. Водночас для них характерна певна тенденційність, особливо щодо доведення історичних прав Литви на землі Волині, Київщини та Сіверщини. Засвоєння давньоруської літописної традиції білорусько-литовськими літописцями дає підстави говорити про засвоєння ними руської історичної думки, хоч і в дещо спотвореному вигляді. До найвагоміших здобутків цієї доби можна віднести збереження літописної традиції, відображення у творах героїки боротьби проти поневолювачів, за незалежність своєї землі. Водночас у XV–XVI ст. відбувалося поступове «розмивання» літописної форми за рахунок вставок-оповідей.

Отже, основною формою історичної творчості у княжу добу були літописи. Найвидатнішими пам'ятками літописної історії є «Повість временних літ», Київський і Галицько-Волинський літописи. Поряд з літописами носіями історичної думки були релігійно-проповідні, правничі та літературно-художні твори, більшість з яких насичені конкретно-історичним матеріалом для аргументації ідей єдності і незалежності Русі, захисту її цілісності, високих моральних якостей. Християнська версія історичного процесу, просторово-часове трактування минулого відіграли помітну роль у становленні історичної свідомості і розвитку істо-

ричної культури. У княжу добу на перший план поряд із релігійним виходить спроба філософського осмислення історичних подій, значення особи в історичному процесі, що заклало підвалини для розвитку наукових знань. *До найважливіших здобутків цієї доби можна віднести збереження літописної традиції, відображення у творах героїки боротьби українського народу проти поневолювачів, за незалежність своєї землі.*

3. Руська публіцистика

Паралельно з літописами набували популярності публіцистичні та літературні твори. Образом історії вони відводили головне місце, вважаючи її повчальною. Серед зразків давньоукраїнської рукописної книги особливий інтерес становлять *«Остромирове Євангеліє»* (1056–1057), написане дияконом Григорієм у Києві для новгородського посадника Остромира, а також *«Ізборник»* князя Святослава як книга для домашнього читання та навчання енциклопедичного характеру.

Основними інтелектуальними центрами філософської та історичної думки були церкви і собори, зокрема Софійський собор у Києві, який служив не тільки резиденцією митрополитів, а й осередком культури та освіти. Бібліотека Софійського собору стала основою для створення бібліотеки Печерського монастиря, що згодом перебрав естафету літописання, виховання нових генерацій мислителів і багато зробив для збагачення історичних знань.

Перший київський митрополит *Іларіон* на основі біблійної тематики підготував *«Слово про закон і благодать»* (між 1037–1050), в якому висунув власну концепцію історії. Іларіон оцінив християнізацію Русі як перемогу світла, благодаті та істини над темрявою. Принципове значення мало нове бачення майбутнього, яке ув'язувалося з «кінцем історії» і Божим судом, а також цілісності історії, що означає розвиток по висхідній, заміну старого новим. Твір проникнутий ідеєю рівноправності Київської держави з іншими державами і народами.

Високо оцінивши діяльність київських князів у царині утвердження християнства, насамперед Володимира, Іларіон назвав їх земними мудрецами, схвально відгукнувся про їхній патріотизм і внесок у боротьбу за велич і єдність землі Руської. Князя Володимира автор порівнює з римським імператором Костянтином Великим, ставить його поруч з апостолами. Гідним продовжувачем його справи митрополит називає Ярослава Мудрого, який обстоював політичну і церковну самостійність Русі. Іларіон належав до тієї плеяди київських мислителів, які спиралися на знання історії, орієнтувалися на високі моральні цінності, на освіченість і релігійно-філософське розуміння життя. «Словом про закон і благодать» започатковується українська історіософська думка.

Серед праць мислителів і письменників Русі, чий твори істотно формували історичну думку, особливе місце займає спадщина князя *Володимира Мономаха*

(1053–1125). Відомі три його твори: «Грамматика до Олега Святославича», «Повчання» та «Молитва». Княже «Повчання», яке адресувалося не тільки синам, але і наступним поколінням, – це синтез поглядів автора, стислого аналізу і самовираження досвіду минулого, в центрі якого була проблема єдності Русі. Силу княжої влади Володимир Мономах вбачав в опорі на духовність і світську мудрість, а тому на чільне місце ставить завдання вчитися, пізнавати історію і враховувати минулий досвід, зокрема його власний. Через призму історичної оцінки державної влади князь вийшов на ідеали християнської моралі, високого покликання людини, сповідуваних трьох чеснот: покаяння, сльози і милостині.

До найвизначніших пам'яток давньоукраїнської культури, літератури та історичної думки належить *«Слово о полку Ігоревім»*, написане не пізніше 1187 р. Історичною основою твору послужив похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича проти половців 1185 р. Більшість дослідників вважають, що твір має київське або галицьке походження, а автор був учасником і очевидцем подій. За своїм змістом, стилем і мовою *«Слово...»* частково нагадує оповідання про цей похід, вміщене в Іпатіївському зводі за 1185 р. Його автор був добре обізнаний з тогочасними писемними та усними творами, з *«Повістю минулих літ»*, знав історію, військову справу, побут і мав літературно-поетичний хист. *«Слово...»* проникнуте почуттям патріотизму, ідеєю єднання русичів задля захисту рідної землі як вищого морального обов'язку. Отже, твір віддзеркалює рівень історичних знань, який існував у Русі наприкінці XII ст., показує поєднання християнських цінностей та народного світогляду із залишками міфологічних язичницьких уявлень про навколишній світ.

Вершиною історичної думки Русі став *«Києво-Печерський патерик»*. Будучи твором агіографічним, він має чітко означене історичне і філософське спрямування. Основний його текст створено у другій половині XI – першій половині XIII ст. на базі листування ченця Києво-Печерського монастиря Полікарпа і володимиро-суздальського єпископа Симона. Побудовані на цих листах оповідання стосувалися переважно історії заснування і будівництва Печерського монастиря, його перших діячів. У центрі твору – реальні події, факти, імена прославлених будівників і живописців, духовних пастирів, оповіді про ставлення київських князів до монастиря, про роль варягів у культурному житті, про приватні бібліотеки та ченців. *«Патерик»*, побудований на джерелах наративного характеру, започаткував жанр історичних життєписів.

Серед історичних творів, написаних в умовах монголо-татарської навали, виділяється *«Слово о погибелі Руської землі»* (написане між 1238–1246 рр.). Три його частини органічно пов'язані між собою. На початку прославляється велич Київської держави, потім розповідається про її величезну територію, минулу могутність. В останній частині йдеться про Володимира Мономаха як грізного кня-

зя, якого боявся навіть візантійський імператор, що надсилав дари Києву. Ідеалізуючи постать могутнього князя минулого, автор «Слова...» ніби докоряв його наступникам, які не зуміли захистити Руську землю, оскільки не мали єдності між собою.

У Русі існували два основних канали приросту історичних знань і формування історичної свідомості суспільства. З одного боку, продовжувалося створення власної літописної історії, з'являлися релігійні та світські твори, проникнуті історичною спрямованістю, а з іншого боку, завозилися книги з Візантії і західних країн, перекладалися і переписувалися твори зарубіжних істориків.

Підсумовуючи розвиток історичних знань у Русі, варто відзначити:

- пріоритет літописної традиції у царині історичних знань, характерною рисою якої була фіксація історичних подій у хронологічній послідовності та літературне оформлення тексту;
- поява творів історичної спрямованості, авторами яких були представники княжої знаті, церковної ієрархії та в яких на засадах просторово-часового підходу віддзеркалювалися найважливіші світські та релігійні події;
- зміни історичної думки під впливом християнства: за домінування описовості подій поширювалася причинно-наслідкова манера їх подачі;
- центральне місце у викладі історичних фактів реальних людей, наділених високими моральними якостями та християнськими чеснотами;
- розвиток історичної думки у Русі паралельно з історичними знаннями у тогочасній Європі.

4. Історія у міжконфесійному протистоянні

Включення українських земель до складу Речі Посполитої загострило протистояння католицької та православної церков. Пошук компромісів призвів до укладання в 1596 р. Берестейської унії, внаслідок чого утворилася Українська греко-католицька церква, а міжконфесійна конфронтація загострилася. У ході полеміки представники православної, католицької та греко-католицької церков апелювали до історії.

Звернення полемістів до історії давало підстави розглядати руський народ як такий, що має Богом дане право на самостійний розвиток на своїй землі, спадкоємний від Русі, що повинен мати рівні права з поляками, литовцями і московитами. На окрему увагу заслуговують погляди на історію письменника-полеміста **Івана Вишенського** (бл. 1550–1621). На його думку, до розколу християнства людські стосунки розвивалися гармонійно, а тому треба повернутися до попереднього стану розвитку, тобто до моральної чистоти і первісної освіченості. Ідеалом він вважав суспільство, сформоване з громад, подібних до ранньохристиянських спілок. У посланні «Тобі, котрий мешкає в землі, що зветься польська...»

втілені антипольські настрої, що дедалі більше поширювались у козацькому середовищі.

Прогресивними були історичні погляди нащадка українського шляхетського роду з Холмщини **Йосипа Верещинського**. За його концепцією, населення України – остаточно сформований етнос, який має одвічну територію, державне життя в минулому і власну традицію духовної культури. Тобто спадщина давньої Київської держави адресувалася законному правонаступнику – жителям України. Й. Верещинському належить ідея Козацької держави Задніпров'я на чолі з князем та гетьманом Війська Запорозького.

Оригінальне трактування поняття «руського народу» належить **Мелетію Смотрицькому** (1572–1633), яке він ув'язував не стільки з віросповіданням, скільки з історичною традицією, зі спільністю мови, культури, обрядів і звичаїв, а також територію українських земель, інкорпорованих за умовами Люблінської унії. М. Смотрицький у творі «Оборона виправдання» та інших обстоював право українців на національно-релігійну свободу. Він дійшов висновку, що вихід з конфронтації православних і католиків лежить у прийнятті конфесійної унії.

У творах інших тогочасних авторів українські землі ототожнювалися з територією тієї держави, сакральним і політичним центром якої був Київ як етнічне ядро народу. Водночас дедалі активніше стало міфологізуватися українське козацтво як виразник помислів цього народу, його передова верства – продовжувач княжих традицій. Зокрема, письменник-полеміст, громадсько-культурний і церковний діяч **Захарій Копистенський** (1585–1627) проводив думку про те, що руські князі за певними пактами приєдналися до Королівства Польського, а значить, були підстави для виокремлення їхніх земель. Його «Книга оборони...» на захист українських православних християн (1619–1622) містить різноманітні відомості з історії церкви і світського життя. З. Копистенський у «Палінодії» (1621–1622) розглядає населення «Малої Росії» та «Великої Росії» як окремі гілки «Яфето-Руського покоління».

Зріс інтерес до історії хрещення Русі, в якому вбачалася духовна першооснова русів. **Леонтій Зизаній** у «Катехізисі» (1627) твердив, що перше хрещення Русі відбулося під час відвідання апостолом Андрієм Київських пагорбів; друге – за князювання Аскольда і Діра; третє – в часи Ольги; четверте – при Володимирі.

Міжконфесійна конфронтація відбилася також на характері та змісті монастирських літописів. Показовим у цьому відношенні є **Густинський літопис**, виявлений в однойменному монастирі недалеко від Прилук на Полтавщині. Його створення відносять до 20-х рр. XVII ст. Автором літопису міг бути історик церкви Захарій Копистенський. А в 1670 р. ієромонах монастиря М. Лосицький зробив список з оригіналу. Він має назву «Кройніка» і включає в себе уривки з давніх

руських і польських писемних творів, охоплюючи період від Русі до Берестейської унії. Автор літопису торкається здебільшого зовнішньої політики Київської та Галицько-Волинської Русі, її відносин з Литвою, Польщею, Кримським ханством, Туреччиною. Окремо виділені оповідання «Про початок козацтва», «Про застосування нового календаря». Автор негативно оцінював унію, а самому твору надав антикатолицького спрямування. У Густинському літописі термін «Русь» вживався як спільна назва слов'янських племен, що заселяли «Європейську Сарматію». Автор відмежував «Україну», «козаків» від населення Московського царства, пов'язавши походження козацтва з руським народом.

Для Густинського літопису та інших аналогічних творів (збірка «Літописці Волині і України», Острозький літопис) характерне поширення прагматичного висвітлення подій при збереженні княжої літописної традиції. Проглядаються спроби авторів виявити внутрішні причини подій, деталізувати виклад. Наводилися тексти документів або витяги з них, зароджувалася практика посилянь. Водночас авторам не вдавалося уникнути фрагментарності викладу, неузгодженості з попередніми подіями. Помітнішими ставали екскурси у минуле аж до античних часів.

Отже, у міжконфесійній конфронтації в Україні в контексті Берестейської унії кожна полемізуюча сторона шукала аргументи своєї правоти в історичній минувшині і в такий спосіб сприяла пошуку нових фактів з історії. Завдяки полемічним працям на межі XVI–XVII ст. дедалі ширше стала вживатися назва «Україна», хоча в церковній лексиці ще тримався термін «Русь». Полемічна література мала важливе значення для формування історичної свідомості.

ТЕМА 2 ВИОКРЕМЛЕННЯ НАУКОВОЇ ІСТОРІЇ

2.1. Історична думка доби Просвітництва

1. Вплив ідей Просвітництва на розуміння історії
2. Картезіанство та антикартезіанство
3. Просвітницькі концепції історичного процесу
4. Історики-антиквари та їхній вплив на вивчення минулого

1. Вплив ідей Просвітництва на розуміння історії

Відкриття геліоцентричної системи, успіхи дослідної науки, що принесли нові здобутки у матеріальному виробництві, революційні зміни у політично-державному устрої, сприяли зміні світогляду у XVI ст. Відкриття Г. Галілеєм засад небесної механіки, закони Й. Кеплера з астрономії розширили уявлення про все-світ як безмежний простір. Формувалося світобачення, в якому людина виступала суб'єктом пізнання та перетворення оточуючого світу відповідно до нових знань. Дослідне природознавство у XVII ст. набуло статусу науки, котра вивчала природні явища, отримувала експериментально знання, істинність яких можна було підтвердити. Така наука не потребувала Бога, достатньо було Природи. В результаті наука опинилася в силовому полі раціонального мислення, віра – поза його межами. Нова раціональна картина світу мала включити в загальний образ людину і суспільство.

Велику роль у розвитку наукового світогляду відіграли буржуазні революції XVII і XVIII ст. у Європі. Епоха Просвітництва являє собою яскравий вияв ідеології буржуазії, що йде до влади, заперечуючи старі авторитети. Найпомітнішим це було в Англії, де буржуазія вже перебувала при владі і їй доводилося охороняти завойоване. У XVIII ст. найяскравіше рух Просвітництва проявився у Франції, де буржуазія оголосила непримиренну боротьбу пережиткам, які залишалися і в ідеології. Просвітництво як світоглядно-культурна течія набуло суспільної значущості у Франції, поширилося по всій Європі, заклавши фундамент раціонального мислення. Просвітники розробили нові ідеї, котрі спричинили інтелектуальний злам у XVIII ст.

Головна ідея Просвітництва, докладно обґрунтована його представниками, полягала в тому, що розумове пізнання спроможне осягнути закони природного і соціального світу, на основі яких встановити природні закони до людських взаємин та на їх підставі досягти раціонально організованого суспільного устрою. Засобом для цього виступав невідпинний прогрес науки та освіти.

Оптимістичний погляд на можливості раціонального осмислення знань про природу і людину, зведення розумової діяльності в універсальний принцип пізнання неминуче провадили до споглядальних теорій, що будувалися за законами механіки. Універсальний і незмінний розум в уявленні просвітників був здатний пізнати закони природи і людства та побудувати на їхній основі справедливе суспільство. Таке суспільство мало відповідати «загальному природному закону», яким людина повинна керуватися у повсякденному житті. Минуле людства розглядалося як драма пошуку і відкриття цього закону. Але пізнати його можна за допомогою розуму, а не почуттів, тому тривалий шлях до розумового вдосконалення людства можливий лише на рейках освіти (просвітництва). Отже, «природний закон» набував не лише наукового, але й морального значення.

У світобаченні просвітників історія посіла поважне місце. Вона стала синонімом прогресу людського Розуму у пізнанні природи речей і людини. Історія повинна була стати схемою розумового поступу, в основі якої перебували філософські принципи раціонального пізнання. Така історія виглядала як «філософська історія», названа так Вольтером, з легкої руки якого цей термін дожив до сьогодні.

Філософська історія зосередилася на виявленні в історичному минулому народів спільних рис. Тому просвітники негативно поставилися до попередньої традиції історіюписання. Вони певною мірою недооцінили досягнення ерудитів у джерелознавстві і гуманістів у політичній історії. Просвітники запропонували раціоналістичну мету та спрямованість руху світової історії – до повного торжества Розуму в природі та суспільстві. Звідси високий оптимізм ідеології Просвітництва. Воно вперше подивилося на суспільство як взаємозв'язану цілісність, яку об'єднує Розум і різні напрями людської діяльності.

2. Картезіанство та антикартезіанство

У добу Просвітництва історія переживала свою першу «філософізацію», тобто були перші спроби пояснити сенс історії за допомогою впорядкованих операцій. Але цей процес відбувався не просто.

Творча думка XVII ст. зосередилася на проблемах природничих наук і обійшла проблеми історичного знання. Французький мислитель *Рене Декарт* (1596–1650) – основоположник раціоналізму, вважав, що розум спроможний пізнати світ, проте потребує правильного застосування, тобто спеціального методу. На його думку, історія, наскільки вона не була б цікава та повчальна, не могла претендувати на істину, бо зафіксовані нею події не відбувалися так, як вона їх описувала. Він не вважав історію галуззю знання у строгому сенсі цього слова. У цьому плані заслуговує уваги параграф з праці «Роздуми про метод» (1637), присвячений історії: *«Розмовляти з письменниками інших віків – майже те ж,*

що подорожувати... Але той, хто надто багато часу витрачає на подорожі, стає зрештою чужим у власній країні, а надто велика допитливість щодо подій минулих століть зазвичай призводить до вельми великої необізнаності у справах свого століття. Крім того, вимисли вселяють віру в можливість таких подій, які абсолютно неможливі; адже навіть самі правдиві розповіді, ... щоб зробити читання цікавішим, щонайменше майже завжди опускають дрібніші і менш значні подробиці, в силу чого все інше видається не таким, яке воно насправді...».

Отже, Р. Декарт зробив чотири зауваження:

- 1) історія постає як втеча від реальності: історик – мандрівник, який, перебуваючи поза домом, стає чужинцем відносно часу;
- 2) історичні оповіді – недостовірні звіти про минуле;
- 3) недостовірні розповіді не можуть дати можливість нам зрозуміти, що насправді є можливим і тим самим – як ефективно діяти в сьогоденні, тобто історія не має практичного значення;
- 4) історія виступає грою уяви: історики спотворюють минуле, представляючи його більш блискучим, ніж воно було насправді.

Таким чином, Р. Декарт ставив під сумнів цінність історії, прагнув відвернути увагу від неї, спрямувавши її на розвиток точної науки.

Декартівський скептицизм історики сприйняли як заклик до того, щоб, віддалившись від філософії, розробити власний метод. Протягом другої половини XVII ст. виникла нова школа історичної думки, яка англійським істориком першої третини XX ст. Р. Коллінгвудом названа *картезіанською*. Головна її ідея зводилася до того, що історик не повинен враховувати свідчення письмових джерел, не піддавши їх критичному аналізу, заснованому принаймні на трьох методичних принципах:

- 1) відмова від безапеляційної довіри авторитетам;
- 2) зіставлення різних джерел один з одним;
- 3) перевірка писемних джерел неписемними.

Представники цієї школи – *Луї Тіллемон* і *Жан Болланд*. «Історія римських імператорів» Л. Тіллемона була першою спробою створити римську історію, в якій увага історика спрямовувалася на узгодження свідчень різних джерел.

Послідовники Ж. Болланда – болландисти – школа вчених ченців-єзуїтів, які поставили перед собою завдання переписати життя святих, користуючись критичним методом і усуваючи з них повідомлення про неправдоподібні чудеса. Болландисти заглибилися у проблему джерел, в те, як народжуються перекази, що передаються від покоління до покоління. Саме болландистам ми зобов'язані ідеї аналізу традиції, яка враховує ті спотворення, що вносилися посередниками, які її передали. Вони ретельно дослідили, що дають монети, написи, грамоти та інші нелітературні свідоцтва для перевірки та ілюстрації описів істориків-оповідачів.

Першу спробу критики картезіанства в історії здійснив італійський вчений *Джамбаттиста Віко* (1668–1744). Він займався філологією, правом, риторикою, іншими науками, що забезпечили йому авторитет – у 30-річному віці він став професором Неаполітанського університету. Наприкінці життя був призначений офіційним історіографом Неаполітанського королівства.

Дж. Віко поставив перед собою завдання сформулювати принципи історичного методу так само, як до нього Ф. Бекон сформулював принципи методу природничо-наукового пізнання. Він дискутував картезіанську теорію пізнання з її висновком про неможливість ніякого іншого знання, крім математичного. Мислитель дотримувався думки, що історія, створена людським духом, може бути об'єктом людського пізнання. У межах історичного процесу люди створюють системи мов, звичаїв, законів, урядів тощо, тобто історію він розглядав як виникнення і розвиток людських суспільств та їхніх інститутів. Тут ми вперше стикаємося з сучасною ідеєю предмета історії. На його переконання, людське суспільство створене людиною, тому кожна деталь його повністю пізнавана людським духом.

Дж. Віко стверджував, що дослідження в галузях історії права та мови здатні дати знання настільки ж точне, як знання, отримане в результаті фізичних і математичних досліджень. Він визначив і спосіб досягнення такого знання: історик може подумки реконструювати процес людських діянь у минулому. Більше того, між мисленням історика і предметом його досліджень існує певна гармонія, яка базується на спільності людської природи, що об'єднує історика з людьми, діяльність яких він вивчає.

У праці *«Підстави нової науки про загальну природу націй»* (1725, 1730, 1744) Дж. Віко окреслив концепцію історичного пізнання, для якого він сформулював правила:

1) вважав, що певні періоди в історії мають спільні риси, які повторюються в інших періодах, що надає можливість укладати перебіг подій за аналогією від одного періоду до іншого;

2) показав, що подібні періоди мають тенденцію чергуватися в одному і тому ж порядку (за кожним героїчним періодом слідує класичний, коли думка преважує над уявою, промисловість – над сільським господарством, мораль, заснована на мирі, – над мораллю, що ґрунтується на війні, потім настає занепад, подібний до нового варварства), але усвідомлював, що будь-яка схема допускає безліч винятків;

3) циклічний рух виявляється не простим проходженням її через певні фази, історія рухається не по колу, а по спіралі, бо вона ніколи не повторюється, а вступає в кожен нову фазу в іншій формі, яку визначає попередній розвиток, через що історія завжди створює щось нове, а циклічний закон її розвитку не дозволяє передбачати майбутнє.

Дж. Віко окреслив коло джерел, за допомогою яких історик спроможний вийти за рамки простого використання свідоцтв авторитетів:

- лінгвістичні дослідження, які можуть пролити світло на минуле, оскільки етимологія може показати, яким був спосіб життя народу, коли складалася його мова;
- міфологія, що має історичну складову: пантеон богів дохристиянських релігій напівпоетично відображає соціальну структуру народу, що створив їх (зокрема у греко-римській міфології Дж. Віко побачив відображення сімейного, економічного та політичного життя давніх);
- перекази, які варто сприймати не буквально, а як неясний спогад про факти, перекручені при передачі: всі перекази істинні, але жоден із них не можна розуміти в прямому значенні, а щоб відкрити їхній справжній сенс, необхідно знати, що за люди придумали, їх і що ці люди мали на увазі.

Дж. Віко дійшов принципових висновків щодо історіописання:

- для пояснення суспільного життя запропонував брати не слово, не право, а «загальну природу націй», тобто закон, проте звертаючись до божого провидіння, автор констатує свідомий та об'єктивний характер людської діяльності: люди творять історію самі, але в межах загального порядку;
- результати людської активності виникали в певних обставинах відповідно до потреб людських спільнот;
- людська природа є суспільною – тільки у спілкуванні за допомогою мови можливе людське життя, і тоді стадії розвитку людини перетворюються на стадії розвитку суспільства.

Отже, Дж. Віко зробив три важливі відкриття для формування історії як науки:

- 1) використовував повною мірою успіхи в розробці критичного методу істориків XVII ст. і рушив далі, показавши, як історична думка може бути не тільки критичною, але і конструктивною;
- 2) звільнив її від залежності від писемних джерел і зробив по-справжньому оригінальною, що спирається і на власні джерела;
- 3) прагнув розширення наукової бази її теорії пізнання і піддав критиці вузькість і абстрактність панівної у той час філософської доктрини.

Однак Дж. Віко випередив свій час, його досягнення були визнані двома поколіннями пізніше. У XVIII ст. німецькі мислителі дійшли до схожих висновків і визнали величезну цінність його робіт.

Проте історична наука вимагала поважнішого філософського підґрунтя. Спробу створити його здійснив англійський історик і філософ *Девід Г'юм* (1711–1776). Він вважав себе зобов'язаним спростувати сумніви в істинності історичного пізнання.

Д. Г'юм заперечив твердження картезіанців щодо втрати очевидності давньої історії у міру придбання нею все більшої довжини: «...ланки, що з'єднують

певний дійсний факт з враженням, незліченні, проте всі вони однорідні і залежать від точності складачів і переписувачів. ... Прохідні нами шаблі мають свою ідентичність. Знаючи одну з них, ми знаємо все, і пройшовши через одну, не можемо сумніватися в інших». На його думку, незмінність розумово-пізнавальних зусиль людей створювала підстави для однотипного відбиття оточуючого світу. У суто історичній праці 8-томній *«Історії Англії від вторгнення Юлія Цезаря до революції 1688 р.»* сформульоване класичне для просвітницького світогляду твердження про ідеї, знання та мораль як рушійну силу історії, що забезпечували поступовий, але неухильний поступ людства. Однак автор не надто дбав про критичне ставлення до джерел, часто сприймав на віру перекази інших авторів. Орієнтуючись на розум загалом та абстрактну людину, Д. Г'юм ігнорував людину історичну, ту, розум якої відбивав не тільки історичний пізнавальний досвід, але й конкретні умови часу та місця. За таких обставин історія набувала філософської спрямованості, але відчувала брак методу, який би дозволяв задовільно пояснити її змінність і рушії.

Серед англійських мислителів XVIII ст. заслуговує на увагу постать *Генрі Болінгброка* (1678–1751). Оpubліковані посмертно у 1752 р. *«Листи про вивчення і користь історії»* мали справжню сенсацію в політичному і науковому житті Англії. Цей твір складається з восьми листів до молодого історика лорда Корнбері, який просив поради щодо методу написання історії.

Г. Болінгброк вважав, що джерелом формування людського досвіду та розуму є зовнішній об'єктивний світ. Це давало йому підстави рішуче усувати релігійну містику зі свідомості. Морально-етичні норми впливають із законів природи та зростають із конкретних потреб та інтересів особи. Суспільство проходить два етапи в своєму розвитку: політичного суспільства та громадянського суспільства. Г. Болінгброк висловив низку цінних думок, які були розвинені просвітниками. Найголовніше – предметом історії він вважав людину: *«Людина є предметом будь-якої історії; щоб добре її знати, ми повинні бачити та зрозуміти її (людину) у кожному віці, у всіх країнах, у всіх державах, у житті та смерті – і лише історія може нам так її змалювати».*

Г. Болінгброк твердив, що історія є знанням, здатним покращити людину та суспільство на основі прикладів. Причому історія заповнює два недоліки будь-якого досвіду, адже *«ми народжуємося занадто пізно для того, щоб бачити початок, і вмираємо занадто рано, щоб бачити кінець багатьох явищ».* Історія ж має справу з минулим, а знаючи про те, що було, ми можемо краще судити про те, що є. На його переконання, предметом історії є людина, яку, щоб добре знати, необхідно бачити і зрозуміти в усіх країнах, у всіх державах, в житті і смерті – так її може зобразити тільки історія. Тому будь-яка історія корисна, передусім, щоб познайомити людство з ним самим.

3. Просвітницькі концепції історичного процесу

В Англії на розвиток історичної думки вплинули, передусім, політичні революційні події середини XVII ст., які стимулювали духовне життя суспільства, спонукала сучасників до осмислення бурхливих подій. Один з перших – *Томас Гоббс* (1588–1679). Його праця *«Левіафан або матерія, форма і влада держави церковної та громадянської»*, в якій держава в образі міфічної потвори – Левіафана, яку людство змушене терпіти, – містить кілька ідей, які запліднили наукову думку. Мислитель запропонував схему походження держави, твердячи, що вона з'явилася на певній стадії розвитку людства. На його погляд, «державний стан» виник внаслідок «суспільного договору», породженого безперервною боротьбою між людьми за задоволення власних інтересів і потреб. Влада, закон, фінанси є основою держави, яка покликана врівноважити «природні» потяги людей. Ідея розмежування двох стадій розвитку людства, його поділу на природну і громадянську (первісного суспільства та цивілізації), а також походження держави як раціонального акту міцно увійшли у західноєвропейську думку.

Джон Локк працею *«Два трактати про уряд»* вніс суттєві корективи до поглядів на державу і владу. Він вважав, що у природному стані не було боротьби між людьми, їхня індивідуальна праця призвела до появи власності, яка поступово загострила стосунки і покликала до життя державу, щоб охороняти права власності та особисту свободу.

Більш уважним до минулого був філософ і письменник *Жан-Жак Руссо* (1712–1778). У праці *«Суспільний договір»* він спробував накреслити картину виникнення соціальної нерівності. Він виходив з того, що первісний стан людства був природним, за якого люди, наближені до природи, були вільними та рівними. Зростання чисельності населення, вдосконалення знарядь праці та способів господарювання поклали край «золотому віку», зумовили зростання виробництва продуктів і нагромадження їх, а далі – виникнення приватної власності та поділу на бідних і багатих. З метою уникнення протистояння багаті начебто запропонували бідним укласти так званий «суспільний договір», відповідно до якого була створена держава і утвердилося панування багатіїв. На погляд Ж.-Ж. Руссо, державний етап розвитку людства, який тривав до його сучасності, був часом гноблення та несправедливості. Він вважав, що майбутнє полягатиме у поверненні до «природного стану», відновленні рівності при збереженні цивілізаційних здобутків. Попри свою міфічність схема Ж.-Ж. Руссо мала важливе значення у моделюванні історичного процесу, оскільки розглядала суспільний організм цілісно, запроваджувала історико-соціологічний підхід. Виникла парадигма історико-соціологічного пояснення, яка ґрунтувалася на раціонально визначеній схемі стадіального розвитку суспільного організму. Вплив такої споглядальної системи на суспільну свідомість був довготривалий, прорісши у наступні доктрини XIX ст.

На відміну від інших просвітників, Ж.-Ж. Руссо не вважав прогрес абсолютним благом, оскільки він віддаляв людство від природного стану, приносив із собою занепад моралі, зростання нерівності тощо. Він не поділяв оптимізму прибічників ідеї прогресу щодо можливостей побудови розумного суспільства, закликав назад до первісного стану. Проте стосовно методу пояснення суспільних змін він зробив цікаві спостереження. Зокрема, встановив зв'язок між господарським, соціальним і культурно-духовним життям, зауваживши, що внаслідок зміни способу господарювання закономірно виникають зрушення у відносинах власності й соціальних стосунках.

Раціоналістичні конструкції французьких просвітників найповніше виявилися у творчості мислителя *Вольтера (Марі Франсуа Аруе)* (1694–1778). Його робота «Дослід про вдачі і дух народів і про головні події історії від Карла Великого до Людовика XIII» є загальним оглядом всесвітньої історії. Виклад матеріалу він доводить до часу Людовика XIII. Надалі сюди був приєднаний сюжет «Століття Людовика XIV» і стислий нарис історії Людовика XV. Отже, бачимо всесвітню історію від найдавніших часів і до днів Вольтера. Твори такого роду вимагали виняткових знань, оскільки автор не міг ґрунтуватися на праці попередників.

У названій праці Вольтер пориває з тим, що можна назвати європоцентризмом, він подає не тільки історію Європи, а й історію азійських народів, історію Китаю, Індії, Персії, арабів. Європі відведено перше місце, але тому, що її історія краще була відома автору. Виклад історії інших країн здебільшого полягає у спростуванні тих уявлень, які існували про них раніше. Вольтеру чуже прагнення показати перевагу Європи над іншими країнами. Він часто порівнює європейські установи та звичаї зі звичаями та установами інших країн, причому, далеко не завжди на користь Європи. У Вольтера бачимо спробу подати реалістичний виклад історії, але матеріал був не завжди доброякісним, особливо у подачі історії народів Сходу зустрічаємо мало достовірних історичних конструкцій. Вольтер один із перших показав, наскільки велику роль зіграли араби та інші народи Сходу в історії європейської цивілізації.

Для історичної думки Європи Вольтер дав дуже багато. Він перший зробив спробу узагальнити історію середніх віків. Ця спроба, правда, дуже поверхнева. Розумів зв'язок політичної історії та економічної, але не зміг його показати. Цікава думка Вольтера про походження людини та людського суспільства. До нього людську історію розглядали як щось короткочасне, вичерпане кількома тисячами років. Вольтер пише, що людина перебувала в первісному стані тисячу століть. Говорячи про походження людського суспільства, він заявляє, що твердження про досуспільний стан людства – це безглузда вигадка. Людське суспільство, з погляду Вольтера, таке ж давнє, як і людина. Він прийшов до переконання про потребу зображення не історії подій, а історії людей. З цього приводу Вольтер

зауважив: «Я зобов'язав себе, наскільки це можливо, написати історію вдач, наук, законів, звичаїв, забобонів. Я бачу майже всюди тільки історію королів; я хочу написати історію людей». Така історія була розривом з традиційною теологічною і початком справжньої історії – філософії історії.

Вольтер набагато ширше, ніж його попередники, трактує склад історичних свідчень, включаючи в них монументи, обряди, медалі. У статті «Історія», вміщеній в «Енциклопедії», він обґрунтовує різноманіття історичних методів, манер викладу і стилю історичного оповідання. В освіті він бачить єдиний засіб перешкодити людям бути безрозсудними. Вольтер був прихильником ідеї прогресу людських знань.

Натурфілософські уявлення намагалися перенести на суспільство і людину французькі філософи-матеріалісти Дені Дідро, Клод Адріан Гельвецій, Поль Анрі Гольбах та інші. Вони намагалися пояснити людські дії матеріальними потребами. На їхню думку, людина змушена весь час боротися з природою за власне виживання. У цій боротьбі виникають власність і держава. Матеріалісти історичний матеріал залучали для обґрунтування філософських і політичних поглядів.

Вершина філософської думки німецького Просвітництва – творчість професора Кенігсберзького університету *Іммануїла Канта* (1724–1804). У працях «Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму» та інших він здійснив спробу створити нову світоглядну систему, яка б поєднала досягнення натурфілософії та людинознавства. В І. Канта людина опинилася не тільки в центрі пізнавальної діяльності, але й природи та соціуму. В аналізі суспільного процесу він дотримувався принципу розвитку, поступу. Причина суспільного прогресу полягала в соціальному антагонізмі, силі, що діє в людському суспільстві, яка незалежно від особистих прагнень людей, примушує їх створювати державу. І. Кант вказує, що люди прагнуть до розбрату, подолати який покликана держава – велике зняряддя прогресу.

І. Кант проголосив, що людина є змістом і самоціллю історії, вінцем творіння. На його думку, історія людства являє собою історію розвитку свободи – від зародкового стану до вироблення керівного принципу життєдіяльності. Хід історії за І. Кантом визначався взаємодією двох начал – природно-чуттєвого та культурно-розумового. З їхньої взаємодії виникає історія людства, котра прямує до гармонізації і поступового переважання другого над першим. Увесь історичний шлях характеризується внутрішньою боротьбою між цими двома початками, який виявляється у чварах і розбраті, що долається внаслідок вдосконалення пізнавальної діяльності.

Ідеї Просвітництва знайшли відображення в історичній думці Росії. *Василь Татищев* (1686–1750), прагнучи звільнитися від релігійного погляду на історію, розумів історію як політичну історію держави. У праці «Історія Російська з най-

давніших часів» він намагався дати цілісну схему розвитку вітчизняної історії, яка слугувала ідеї обґрунтування прогресивності російського абсолютизму. Прагнення дослідити історію Росії в межах всесвітньо-історичного процесу, в якому спостерігається повторюваність етапів, має місце в історичному методі *Михайла Ломоносова* (1711–1765). Для нього інтерес до минулого був пов'язаний із формуванням національної самосвідомості. У працях «Короткий Російський літописець з родословом», «Давня Російська історія» М. Ломоносов розробив історичну концепцію формування Російської держави, виявляючи риси подібності і відмінностей в історичному житті різних народів. Висунута ним теорія слов'яно-чудського походження Давньої Русі була підтверджена пізнішими істориками. В історії кожного народу вбачав періоди становлення, зростання, занепаду і нового піднесення. Він критикував прихильників норманської теорії, які заперечували самостійний розвиток Русі. Розвиток суспільних явищ М. Ломоносов пояснював ідейними спонуканнями людей. Визнавав роль народу в історії, великої ваги надавав освіті.

4. Історики-антиквари та їхній вплив на вивчення минулого

Поруч з істориками-філософами у XVIII ст. працювали так звані «антиквари». Вони ставили за пріоритет видання та коментування джерел. Приклади такої діяльності можна знайти в кожній країні тогочасної Європи. Наприклад, у Франції у 1719–1724 рр. був опублікований 15-томний ілюстрований корпус римських старожитностей на її території (укладач – чернець Б. Монфокон). У 1738 р. М. Буке започаткував монументальне видання хронік «Зібрання істориків Галлії та Франції», яке було завершено 1924 р. 24-м томом. В Італії протягом 1738–1742 рр. було видруковано 28 томів зібрання «Письменники італійської історії від 500 до 1500 року». У Німеччині в 1721–1725 рр. з'явилося двотомне зібрання австрійських хронік (автор – Г. Пец). У Речі Посполитій антиварна діяльність позначилася видруком у 1732–1739 рр. 6-томної збірки законів і сеймових конституцій. У Російській імперії в 1772 р. розпочато видання багатотомної «Давньої російської вівліофіки». Цими виданнями була започаткована корисна традиція публікувати корпуси тематично близьких документальних матеріалів, що сприяло поширенню історичного знання, залученню до вивчення історії більшої кількості мислителів і загалом зростанню суспільного інтересу до минулого.

«Антиквари» зробили перші кроки на шляху інституалізації історичної науки. XVIII ст. в Англії – час появи історії як окремого предмета в англійських і шотландських університетах. У 1716–1724 рр. в університетах Глазго, Единбурга, Оксфорда, Кембриджа було відкрито кафедри нової історії, призначені для підготовки дипломатів і державних службовців. З середини XVIII ст. такі кафедри виникали у французьких університетах, з 1760-х рр. – в університетах Німеччини,

де історію як окрему дисципліну викладали з XVI ст. Академічні титули бакалавра, магістра, доктора університети присуджували з XII–XIII ст., але процедура захисту докторської дисертації остаточно усталилася у XVIII ст. Згідно з нею претендент мав витримати кілька іспитів з відповідної дисципліни й публічно викласти зміст своєї праці, після чого попередньо визначені «промотори» давали їй оцінку, а рада професорів виносила рішення щодо «промоції», тобто надання титулу. Оскільки історію, як решту гуманітарних дисциплін, відносили до сфери філософії, претендент отримував титул доктора філософії.

Інтерес до минулого підсилювався потребами колоніальної політики держав, освоєнням невідомих країн, спонукали меценатів до збирання колекцій рукописів, пам'яток матеріальної культури. 1753 р. відкрився Британський музей, основу зібрань якого склали антикварні колекції. 1759 р. при музеї розпочала діяльність Британська бібліотека рукописів і книг. Великий інтерес до писемних пам'яток спричинив у середині XVIII ст. появу численних документальних публікацій, що засвідчили вдосконалення техніки й методики опрацювання та інтерпретації історичних джерел. Однак теологія ще чинила значний вплив на навчальний процес.

Апробовані «антикварами» способи з'ясування «правдивості» джерел поступово набували вигляду системи, яку викладали студентам. У такий спосіб народилася методологія історії – сукупність правил, за допомогою яких належало вивчати минуле. Вони досить прості, але не втратили значення до сьогодні:

- 1) опертя лише на джерела, які автор бачив на власні очі;
- 2) критичний аналіз джерел, який включав верифікацію дат, фактів, обставин появи джерела, характеру героїв тощо;
- 3) депоетизація, тобто уникнення риторичних засобів переконування читача – фіктивних промов, монологів, літературних прикрас тощо, завдяки чому формувався науковий стиль професійної історії.

Унормування історичних знань і методик їх здобуття скоро були викладені у довідниках, до яких, наприклад, можна віднести «Основи енциклопедії історичних наук», укладені 1788 р. професором Гетингенського університету К. Шенеманом. Саме тут в останній третині XVIII ст. як окремі курси почали викладати палеографію, дипломатику, генеалогію, хронологію, геральдику.

Встановилася також структура історичного твору. Його належало розпочинати з передмови, підкріплювати посиланнями на джерела, наводити міркування попередників, які мали подаватись у примітках, коментарях, індексах. Саме так виглядали «універсальні історії», найяскравішою з яких була 38-томна «Універсальна історія від найдавніших часів до сьогодні» (автори: англійці Дж. Сейл, А. Бобер, Дж. Салманазар, 1735–1768 рр.).

З'явилася сила-силенна «національних» історій» в ерудитській манері. Автором численних праць, присвячених всесвітній історії, став *Август Шльоцер*

(1735–1809). Перебуваючи в 1761–1767 рр. в Росії як член Петербурзької Академії наук, він написав роботу «Нестор. Руські літописи давньослов'янською мовою, звірені, перекладені та пояснені А. Л. Шльоцером», заклавши основи наукового вивчення руських літописів. Правда, автор солідаризувався зі своїми попередниками – німцями, які працювали в Петербурзі, щодо «норманської теорії».

Автором першої історії України «ерудитського» типу став **Йоган Енгель** (1770–1814), учень А. Шльоцера, автор короткої розвідки «Коментар про військову державу, або порівняння спартанців критян і козаків» та «Історії України та українських козаків, а також Галицько-Володимирського королівства». У передмові до останньої він написав: *«Україна, з точки зору території, рівна королівству; це плідна земля, щедро обдарована природою; це – гранична межа між культурною Європою і нецивілізованою Азією, пасовисько й ворота численним азійським ордам, що намагалися залити Європу, і вже тим самим вона заслуговує на велику уважність. Тепер Україна входить у велику Російську імперію. Але як це трапилося, що вона опинилася під Росією? Як це трапилося, що незалежні козаки знайшлися під московським ярмом? Як де трапилося, що москалям пощастило накинути кайдани козакам, що були свого часу жахом турків, татар і поляків? Як це трапилося, що місце конституційного гетьмана, приналежного до козаків, заняв московський губернатор? Історія козаків мала також великий вплив на історію Польщі, Швеції, і Трансильванії. Без неї не можна уявити собі розквіт і занепад Польщі...»*.

Усі ці здобутки істориків-антикварів доби Просвітництва були сприйняті представниками наступної доби в історіописанні – романтичної.

* * * * *

Загалом мислителі доби Просвітництва зробили суттєвий внесок у становлення наукової історії. Він полягав у такому:

- заміна теологічного пояснення історичної картини філософсько-раціоналістичним, котре дало змогу наблизити історію до наукових дисциплін;
- визначення об'єкта і предмета історичного пізнання, які проглядалися крізь призму людського розуму – суспільні форми діяльності людини;
- формування погляду на історію як на наукову дисципліну, котра має свій об'єкт, предмет і методи вивчення;
- формулювання ідеї прогресивного розвитку людських спільнот і їх підпорядкованості універсальним законам;
- розробка інтегрального соціологічного погляду на суспільство, в якому усі прояви людської активності взаємопов'язані, формування соціологічного ставлення до вивчення суспільства, його історичної ретроспективи;
- підготовка до кінця XVIII ст. суспільної свідомості до сприйняття ідеї історії або принципу історизму як методу розуміння та пояснення минулого.

До слабких місць творчості істориків-просвітителів можна віднести:

- ✓ недостатню критичність;
- ✓ тенденційність з огляду на їхнє прагнення зробити з історії знаряддя політики та уявлення про історію як про зіткнення тих чи інших дій правителів;
- ✓ механістичний підхід до історії, що проявилось в уявленні про історію як низку актів волі тих чи інших правителів.

Проте прагнення витиснути з історії теологічні елементи, секуляризувати історію – робота, розпочата гуманістами, була завершена просвітителями. Просвітницька історіографія XVIII ст. має величезну заслугу перед історичною наукою, яка полягає, насамперед, у тому, що вона витіснила з історії теологічний початок і створила можливість наукового трактування історії. Саме з епохи Просвітництва можна говорити про зародження наукової історіографії, яка здобула міцні позиції в XIX ст.

2.2. Українське історіописання ранньомодерної доби

- 1. *Просвітницькі ідеї в українській історичній думці*
- 2. *Козацьке літописання*
- 3. *Історичні твори другої половини XVIII ст.*

1. Просвітницькі ідеї в українській історичній думці

Інтелектуальним осередком і провідником просвітницьких ідей в Україні стала *Києво-Могилянська академія*. Вона набула обличчя університету європейського типу.

Широким світоглядом і високим інтелектом вражав студентів Академії *Інокентій Гізель* (1600–1683), який поєднував наукову роботу з посадою ректора Академії, професора історії, а з часом і архімандрита Києво-Печерського монастиря та управителя Лаврської друкарні. Він причетний до редагування та видання «Києво-Печерського Патерика» та «Синописа», який вважається першим підручником української історії. Низка дослідників відносять І. Гізеля до фундаторів гуманістичної течії в українській історико-філософській думці. Показовим із цього погляду є твір «Мир з Богом людини», присвячений цареві Олексію Михайловичу. Автор змалював картину спустошення України чужоземними завойовниками, внутрішніми чварами, критично оцінивши прояви соціального зла, несправедливості і пригноблення простої людини. Цей твір викликав невдоволення панівної верхівки і звинувачення в еретизмі.

Оригінальну систему філософських поглядів на історичний процес опрацював *Феофан Прокопович* (1677–1736). Він походив з купецької родини, навчався

в Києво-Могилянській академії, в колегії у Римі. З 1705 р. – професор, а згодом – ректор Академії. Від 1716 р. перебував на службі у Петра I, виступав основним ідеологом його реформ, зокрема стояв біля витоків Петербурзької академії наук.

Створюючи свою теорію, Ф. Прокопович глибоко вивчав історію, пише ряд суспільно-політичних праць: «Слово о правде и чести царской», «Правда воли монаршей» та інші, де викладає основи ідеї міцної держави.

Ф. Прокопович – автор навчальних посібників, творів на історичну тематику, світської трагікомедії «Володимир». У цій першій в Україні історичній п'єсі, присвяченій історії прийняття християнства, в образі князя Володимира прославлялася державна культурницька діяльність І. Мазепи, але після анафеми гетьмана п'єса була перероблена і переприсвячена Петру I. Історичну спрямованість мають поетичні твори Ф. Прокоповича «Похвала Борисфену», «Опис Києва», ода «Епінікіон», присвячена Полтавській битві, вірш «Каяття запорожця» та інші. Автор возвеличував Київ, називав його «другим Єрусалимом». У праці «Про метод писання історії» закони розвитку природи поширювалися на історичний процес. Розглядаючи людину як продукт природи, Ф. Прокопович вбачав її велич у творчій праці, оскільки саме завдяки їй створюються всі матеріальні та духовні цінності.

Отже, Києво-Могилянська академія стала не лише визначним освітнім осередком, а й головним центром розвитку науки, зокрема історико-філософської. З нею пов'язане постання історії як навчального предмета, створення української підготовки професійних істориків.

Поряд з Києво-Могилянською помітний вплив на розвиток історичної думки мала і Замоїська академія, заснована у Замості 1594 р. Тут у середині XVII ст. була створена кафедра історії канонічного права. Розташована на українсько-польському пограниччі, Академія готувала вихованців із молоді Галичини і Волині для виконання публічних обов'язків.

Перетворення козацтва на провідну верству українського суспільства, Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, утворення козацько-гетьманської держави – все це внесло помітні корективи у національно-історичну свідомість українців, значно посилювало обґрунтування їхнього історичного права на незалежну національну державу, свою окремішність. Аналіз літописних і літературно-історичних творів XVII ст. засвідчує наростання й утвердження автономістських мотивів, антипольських, антитурецьких антимосковських настроїв. Еволюційні зміни у ставленні політики московської влади, особливо після виступу гетьмана І. Брюховецького, простежувалися в «Літописі Самовидця», автор якого досить рішуче виступав на захист українського козацтва, дотримання безрезневих статей. Антиімперські настрої посилювались і геополітикою Москви щодо України, яка набувала характеру відвертих зазіхань на інкорпорацію українських земель, особливо після Андрусівського перемир'я 1667 р.

Автономістські ідеї характерні для *Хмельницького літопису* (за назвою м. Хмельника), що охоплює події 1636–1650 рр. Вміщені у ньому оповідання викривають діяльність польських урядовців на Поділлі, навколо якого розгортаються головні події. Очевидно, автор теж походив з Хмельника. У ньому висвітлено боротьбу козацтва проти політики Речі Посполитої, події битв на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями, Збаражем, розгром М. Кривоносом військ Я. Вишневецького в Немирові, знищення мастків у Тульчині. Авторські симпатії незалеженню козацької України характерні і для Острозького літописця.

Звеличування автономістсько-патріотичних настроїв жителів Київщини, Поділля і Галичини на першому етапі війни під проводом Б. Хмельницького прослідковується у *Львівському літописі*, що охоплює події від 1498 до 1649 р. Його автором вважають секретаря генеральної канцелярії гетьмана М. Гунашевського – подолянина за походженням, настоятеля Межигірського монастиря під Києвом, дипломата, зятя І. Виговського. У центрі літопису козацькі війни з Польщею, оповідання про селянське повстання на Київщині та Переяславщині 1630 р., взаємини України з Польщею, Московією, Кримським ханством. Завершальна частина Львівського літопису присвячена першому періоду Визвольної війни 1648–1649 рр. Вона містить низку унікальних, мало відомих фактів, проникнута духом патріотизму, вірою в торжество прагнень українського народу до національного визволення.

Наростання автономістських настроїв в українському суспільстві знайшло відображення у монастирських літописах XVII ст., серед яких виділяються літопис Спасо-Межигірського монастиря та «Літописець, сі єсть Кроїніка з різних авторів і істориків многих...» Леонтія Боболинського. Вони містять досить багато відомостей про світське життя, козацькі рухи. Зокрема, у Спасо-Межигірському літописі описані події на Київщині та Волині за 1393–1620 рр., а в іншому його списку події доведені до 1700 р. Дослідники вважають, що його автором міг бути настоятель монастиря Ілля Кошаківський. Літопис Л. Боболинського створений у Видубецькому монастирі, де автор був ченцем, і є збіркою історичних подій, яким передує вступне слово до читача. Цінність цього твору полягає в тому, що в ньому велика увага приділена боротьбі українського козацтва проти турецьких поневолювачів, татар, його підтримці молдавського народу. Антитурецька спрямованість літопису віддзеркалює зміни в настроях тогочасного українського суспільства. Літописець давав зрозуміти, що турецько-татарська експансія була однією з головних причин зародження і розгортання козацького руху, оскільки ставила під питання саме існування українців як окремого народу. Монастирські літописи XVII ст. обстоюють також окремішність Київської митрополії від Московського патріархату. Цілком очевидно, що ці погляди діячів церкви відбили автономістську свідомість українців.

Отже, зростання національної свідомості українського суспільства в умовах Визвольної війни та утворення козацької держави помітно позначилися на розвитку історичної думки. В ній дедалі чіткіше стали простежуватись автономістські та антиімперські мотиви, утверджувалась ідея відновлення окремішності України, її цілісності.

Одним із нових явищ у розвитку української історичної думки другої половини XVII ст. стала ідея неперервності історії України від заснування Русі до Гетьманщини. Ця думка зіткнулася з монархічною формулою «Москва – третій Рим», за якою Московія заявляла свої претензії на київську спадщину, на православному віру в Україні.

Наростання протистояння навколо київської спадщини засвідчує низка тогочасних творів українських авторів, зокрема «Хроніка з літописців стародавніх» **Феодосія Софоновича** – колишнього ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря, ректора Києво-Могилянської академії. Твір складався з трьох частин, мав компілятивний характер, ґрунтувався на давньоруських літописах, польських хроніках і був завершений у 1672 р. У праці ув'язувалися стародавня, середньовічна і нова історія України, причому її найдавніші часи висвітлювались у єдності з Північною та Західною Руссю. Це мало засвідчити спільне коріння східнослов'янської людності. Друга частина, що нагадує збірник історичних повістей про важливі події на землях України-Русі з кінця XIII до кінця XVII ст., логічно і хронологічно поєднана з княжими часами та утверджувала ідею безперервності і тягlostі української історії. Ф. Софонович переслідував мету створити нарис української історії, щоб допомогти українцям осмислити родовід свого народу, минувшину своєї Батьківщини. Твір проникнутий ідеєю цілісності України, національного патріотизму, адже всі відомості про Київщину, Волинь, Поділля і Галичину подаються як життя одного народу, а історія козацтва, козацького устрою оцінюється як національне надбання.

Етапним у розвитку української історичної думки став **«Синопис»**, що був перехідною ланкою від літописних творів до історичних праць. Написаний у Києво-Печерській лаврі і надрукований 1672 р., він проникнутий ідеєю єдності історії України-Русі. Низка дослідників ставлять під сумнів авторство «Синописа» Іннокентія Гізеля, мотивуючи це тим, що він був людиною високоосвіченою, добре обізнаною з історичними джерелами і літературою, навчався в Англії, де прослухав курси богослов'я, історії, юриспруденції, а отже, не міг припуститися грубих помилок і неточностей, якими обтяжений твір. Побуває думка, що автором міг бути Пантелеймон Кохановський – ієромонах, економ Києво-Печерської лаври, що був причетний до видання розширеного варіанта «Синописа» в 1681–1682 рр. Не виключено, що твір мав замовний характер московської патріархії, адже на догоду романівській династії автор «Синописа» ввів поняття «слов'яно-

руський народ», київського князя Володимира називає першим самодержцем «всєя Росии», а до його спадкоємців відносить і «великого князя» Олексія Михайловича. Автор вдався до біблійних легенд, аби від племені «Мосоха» вивести назву Москви і московитів як прабатьківського племені слов'ян. Очевидно, історик намагався засвідчити лояльність новим володарям. Промосковська заангажованість твору проглядається у замовчуванні низки важливих подій української історії, включно з Визвольною війною під проводом Б. Хмельницького, тобто ту подію, що живила ідею українського автономізму. Такі маніпуляції з історією вкладалися в проросійську концепцію спадкоємності державної влади Москвою від Києва.

Історіографічна цінність «Синописа» полягає в тому, що він став перехідним містком від літописання до створення історичних творів з елементами наукового осмислення подій. Твір умовно поділяється на три частини: а) основна, яка присвячена Русі; б) оповідання про Куликовську битву; в) розповідь про Чигиринські походи і правління царя Федора Олексійовича. Проте основні сюжетні лінії зосереджені на історії Києва і Києво-Печерської лаври. Особлива увага приділена періоду князювання Рюриковичів, зокрема Володимира Великого та Володимира Мономаха.

Попри ідеологічну упередженість твору він відбиває спадкоємність козацької та княжої історії. «Синопис» є своєрідним політичним маніфестом Києво-Печерської лаври, в якому проповідувалося її єднання з Московією при одночасному збереженні незалежності від Московської патріархії, автономії України, рівноправних відносин з Польщею як протизваги московським зазіханням, протидію Туреччині та Криму. Набувши статусу підручника, «Синопис» відіграв важливу роль у формуванні історичної свідомості українського суспільства, водночас провідна верства, насамперед церкви, кожна по-своєму трактувала своє розуміння історії України і Московії. Книга популяризувалась у всьому християнському світі, була перекладена грецькою та латинською мовами і понад сто років слугувала навчальним посібником. Вона вплинула на подальший розвиток історичних знань в Україні, Росії і Білорусі.

Отже, в історичній думці другої половини XVII – початку XVIII ст. формувалася дедалі глибший водорозділ між двома трактуваннями тяглості історії. З одного боку, козацька доба розглядалася як логічне продовження історії Русі, як надбання українського народу. З іншого – у суспільну свідомість просувалася ідея монархічно-імперської Москви як спадкоємиці традицій Києва. Протистояння цих ідеологем визначали світоглядні орієнтири наступних поколінь істориків.

2. Козацьке літописання

У добу Визвольної війни українського народу виокремився новий етап історичного літописання, представлений так званими козацькими літописами.

Козацькі літописи – це збірна назва творів на історичну тематику, створених представниками козацтва у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Їх виникнення було зумовлене потребами суспільства зафіксувати для майбутніх поколінь найважливіші сторінки козацької історії. Вони присвячені козацько-гетьманській добі української історії, Визвольній війні українського народу, Руїні тощо. До них відносять «Літописець» (1673), авторами якого вважають київського полковника Василя Дворецького та його Івана, який був київським суддею, «Короткий опис Малоросії» та ін. Однак найвагомим внеском у збагачення історичних знань є «Літопис Самовидця», «Літопис Г. Граб'янки», «Літопис Величка». Вони мають ряд спільних рис як принципово новий і водночас заключний акорд українського літописання, помітно відрізняються від попереднього періоду літописання і стали перехідним етапом до нових форм історичних творів.

Запроваджена П. Кулішем назва «*Літопис Самовидця*» є умовною, оскільки справжній автор не встановлений. Існують припущення, що ним міг бути Роман Ракушка-Романовський (1623–1703) – козацький сотник, а згодом генеральний підскарбій, а ще пізніше стародубський священик. Твір побачив світ у 1846 р. завдяки Й. Бодянському.

Літопис складається зі вступу, що змальовує українське життя перед Національно-визвольною війною, і двох частин: історичної та літописної. Перша з них описує воєнно-політичні події, найважливіші битви, осмислює їх наслідки та окреслює послідовність наступних подій до 1676 р. Друга частина доводить виклад до 1702 р.

Автор намагався з'ясувати причини, рушійні сили та хід Національно-визвольної війни. Він досить поміркований в оцінках Б. Хмельницького: підкреслюючи його воєнний і дипломатичний хист, державницьку діяльність, широкий кругозір, не замовчує негативних рис, серед яких гонор, зарозумілість, ставка на союз із Кримом. Літописець позитивно оцінює Я. Сомка, І. Сірка, І. Мазепу. Погляди літописця зазнали еволюції щодо зовнішніх орієнтирів козацької України. Спочатку він негативно оцінює спроби І. Виговського до порозуміння з Польщею, протурецькі кроки Ю. Хмельницького та П. Дорошенка, прихильно ставлячись до проросійської позиції. Надалі виразніше проглядається негативізм до заходів російського уряду, які зачіпали інтереси українського козацтва, насамперед старшини, негативно ставиться до політики царського уряду. Прикметно, що українська історія у «Літописі» подана на тлі європейських подій, автор торкається різних сюжетів з історії Польщі, Молдови, Австрії, Пруссії, Швеції, Московії.

«Літопис Самовидця» започаткував козацьке літописання як перехідну форму до створення історичних праць.

Автономістські погляди знайшли відображення у творчості Григорія Граб'янки (друга половина XVII ст. – 1738 р.) – гадяцького полкового судді, борця за скасування Малоросійської колегії та відновлення влади гетьмана, одного з авторів Коломацьких чолобитних статей, за які разом з Полуботком був ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Загинув від ран у кримському поході козаків під час російської війни 1735–1739 рр. Його основний твір «Действия презельной брани Богдана Хмельницкого», названий членами Тимчасової комісії для розбору давніх актів у XIX ст. як «*Літопис Григорія Граб'янки*». Праця, що висвітлює українську минувшину від давніх часів до початку XVIII ст., судячи з назви, був завершений 1710 р., тобто в момент апогею антимазепинської істерії.

Твір Г. Граб'янки значною мірою компілятивний, але не є простим механічним зведенням відомостей, взятих із різних джерел. Це самостійний твір, в якому відчутне виразне авторське начало. У передмові до літопису Г. Граб'янка визначає мету свого твору та з'ясовує ті причини, що спонукали його взятися за перо. Оскільки в книгах різних іноземних істориків багато говориться про козаків, він хоче, щоб їхні діяння, а особливо перемоги під проводом знаменитого вождя Богдана Хмельницького, не прийшли в забуття, і тому він задумав написати цю історію, спираючись на різні вірогідні джерела.

Праця проникнута ідеєю раціоналізму через висвітлення історичних подій, рушійною силою яких виступає людський розум, здібності, доля. Автор вдається до стилю бароко, аби подати образ гетьмана, гіперболізує та ідеалізує його риси, звертається до народної творчості, легенд, переказів, створених власноруч промов і діалогів. Твір проникнутий симпатіями до борців за українську автономію і незалежність, до їхніх військових подвигів. Джерельна база твору представлена офіційними актами, документами гетьманської канцелярії, записами свідків подій, творами польських, німецьких істориків. Автор залучив відомості, які фігурують у козацьких щоденниках, «Літописі Самовидця», «Кройніці» Ф. Софоновича, а також народні легенди, оповідання, думи, пісні, прислів'я. Твір окреслює географічні межі проживання українців як єдиного, що з давніх часів заселяє територію від Дністра до верхів'їв Десни і від Чорного моря до верхів'їв Дніпра.

Центральна постать літопису Граб'янки – Богдан Хмельницький. За переконанням автора, Хмельницький має дві основні заслуги – визволення України від «дуже тяжкого ярма лядського з допомогою козацької мужності» та возз'єднання України з Росією. Богдан Хмельницький виступає в літописі як «преславний вождь запорозький», «муж хитрий у військовій справі і дуже розумний», «від природи розумний і в науці мови латинської вправний». В уста Хмельницького Граб'янка вкладає велику кількість промов і партій у діалогах.

Оцінка наступників Б. Хмельницького дається з позиції українського автономізму та лояльності, ідеалізується, зокрема, образ Я. Сомка як відважного і сміливого воїна, вірного слуги царської величності та виконавця його волі. Натомість гетьмани Ю. Хмельницький, І. Виговський, І. Брюховецький, П. Дорошенко подаються стримано або й негативно як такі, що приховували свою ворожість до царя.

«Літопис Г. Граб'янки» з'явився в умовах розпаду боротьби царизму з «мазепинством», коли українське суспільство гостро потребувало моральної підтримки й опори на героїчне минуле, тому твір виконав свою роль, утверджуючи почуття нескореності, гідності, національної гордості. З його сторінок Україна поставала як самобутній державний організм зі своєю славною і багатою історією. На цьому історичному тлі незаангажований читач міг виправдати виступ І. Мазепи як борця за збереження прав і вольностей Гетьманщини, відновлення цілісності та державної незалежності України. Про велику популярність літопису свідчить те, що його текст відомий більше як у 50 списках. Кожна освічена старшинська родина вважала за честь мати в домашній бібліотеці рукописну книгу Г. Граб'янки.

Логічним продовженням традицій княжого і козацького Літописання став *«Літопис Самійла Величка»* (1670–1728). Його автор походив з козацького роду на Полтавщині, вчився у Києво-Могилянській академії, займав посаду в Генеральній військовій канцелярії при І. Мазепі, учителював, збирав старожитності. Твір, написаний у 20-х рр. XVIII ст., подав системне висвітлення історії української козацької держави, максимально наближене до наукового розуміння процесу. Праця С. Величка не є літописом у його традиційному значенні. Це – радше хроніка, публіцистичний нарис і збірка документальних матеріалів.

У передмові до читача автор підкреслив винятково важливе науково-пізнавальне значення історичних знань, їхню корисність для кожної людини. С. Величко подав один із перших зразків критичного ставлення до джерел, продемонстрував уміння доводити вірогідність свідчень, хоча й не уникнув низки недостовірностей. Найбільший приріст нових знань С. Величко дав у царині історії Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. До пріоритетних заслуг гетьмана віднесено звільнення українського народу від польського ярма та перехід під руку російського царя. Автор не тільки ділиться особистими враженнями від руйнівного становища міст та сіл на Правобережжі, яке він побачив під час походу козацького війська на допомогу полякам проти шведів, але прагне знайти відповідь на питання, які спричинили спустошення рідної землі. Відповіді на ці питання літописець шукав у свідченнях учасників подій, у роздумах попередніх дослідників. Водночас він виступає як український патріот, як оптиміст, що цілком відповідало бароковому стилю описування подій та їх пояснення.

«Літопису С. Величка» притаманне цілісне трактування понять «Україна» та «український народ». Україну він розглядає як територію по обох боках Дніпра,

заселену одним народом. До нього застосовуються як синоніми такі назви: найчастіше – український, рідше – малоросійський, а інколи козацький. Українцями називає автор і населення князівства Руського, і Волині, звертаючи увагу на деякі етнографічні особливості цього краю. Українська історія постає у С. Величка в контексті європейської історії, деяких інших країн.

3. Історичні твори другої половини XVIII ст.

Зростання освітньо-культурного рівня козацько-старшинської верстви та української шляхти об'єктивно диктувало потребу в переході від козацького літописання до узагальнюючих історичних творів. Саме цим можна пояснити появу в середині та другій половині XVIII ст. низки компілятивних праць з метою створення повної історії України. Серед них вартий уваги *«Короткий опис Малоросії»*, видрукуваний у 1878 р. як додаток до «Літопису Самовидця». Твір написаний у стилі козацького літописання в середині 1730-х рр. та охоплював події з княжих часів до 1734 р. Якщо домонгольський період Русі, захоплення її Ордою, а згодом Польщею і Литвою подано схематично, то оповідання про козацьку Україну, Визвольну війну українського народу, виклад подій на рубежі XVII–XVIII ст. має докладний характер. По суті, це була стисла історія України, в якій за хронологією висвітлювалися події з X до XVIII ст. Автор опису не встановлений, але цілком очевидно є його належність до тієї частини козацької старшини, яка схвально ставилася до переходу України під руку Москви. Він бачив своє завдання в тому, аби показати, як гетьман Хмельницький після вигнання поляків привів «під високодержавну руку государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всеросійського». Інакше кажучи, поява цього і подібних до нього творів переслідувала подвійну мету: доводити тяглість української історії від княжої доби і формувати водночас суспільну думку про її спільність з російською історією. Простота і доступність викладу матеріалу надали цьому твору досить широкої популярності.

Тему козацького історичного літописання середини XVIII ст. завершують твори С. Лукомського та П. Симоновського, які заявили про себе саме як історики, а не літописці. Вони обидва вихідці з козацьких родин, вихованці Київської академії, службовці Генеральної військової канцелярії, українські патріоти і державники.

Стефан Лукомський (1701–1779) є автором твору «Зібрання історичне», яке охоплює історію України від її захоплення Литвою до кінця XVII ст. На початок твору автор виніс питання «Що є козак?» і в такий спосіб дав зрозуміти, що весь цей період пов'язаний з козацтвом як новою суспільною і військовою силою. Зародження козацтва автор виводить із подій XVI ст. і розглядає його як суто автохтонне українське явище. З козацтвом він ув'язував національно-визволь-

ні повстання під проводом Д. Гуні та Острянина, мотивував його провідну роль у суспільному житті.

Вагомий внесок у розвиток української історичної думки середини XVIII ст. зробив **Петро Симоновський** (1717–1809). Він походив з ніжинських козаків, окрім Київської академії навчався в університетах Кенігсберга, Галле Віттенберга, Парижа. Був сотником, суддею, членом Генерального суду. Його «Короткий опис про козацький малоросійський народ та його військові справи» віддзеркалює вузлові події української історії від найдавніших часів до 1750 р.

Праця П. Симоновського спирається на українські та зарубіжні джерела. Автор дає своє трактування слова «козак», викладає погляд на розвиток козацтва, коріння якого відносить до скіфської доби. Це була чи не перша спроба заглибитися в етногенез українців докняжих часів. Русь показана як держава скіфсько-слов'янського племені. Новим в історичній думці було розрізнення П. Симоновським малоросів і великоросів до XIV ст. Хоч у творі йдеться про деякі спільні джерела формування українських, донських, уральських і терських козаків, але водночас наголошується на найдавніше походження запорожців і поширення козацтва на весь південь України.

Основна частина «Короткого опису...» присвячена Визвольній війні українського народу середини XVII ст., переможні битви якої пов'язуються з особистими заслугами Б. Хмельницького. Автор прихильно ставиться до приєднання України до Московії, вороже налаштований до політики І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Мазепи, демонструючи у такий спосіб проросійську орієнтацію, але лише до того моменту, коли не почався відвертий наступ царизму на українську автономію. Принципове значення мала теза П. Симоновського про добровільне приєднання українців до Московії, а не силовим способом.

До помітних авторів другої половини XVIII ст. належить **Олександр Рігельман**. Найвагомим його доробком стала «Літописна оповідь про Малу Росію», в якій на основі великого фактичного матеріалу представлено панорамний зріз історичного минулого українського народу від найдавніших часів до 1780-х рр. Це – типовий історичний твір другої половини XVIII ст., який відзначається яскраво вираженою комплікативністю. Авторська індивідуальність проявилася в низці ідейних узагальнень концептуального характеру. Його історико-політична концепція базується на визнанні патримоніальних прав російських царів на спадщину давньої Київської держави. За такої постановки питання впливало, що оскільки «Малоросія» була «володінням» давніх київських князів, то вона є не чим іншим, як вотчиною російських імператорів.

Упродовж твору незмінно підкреслюється неправомірність тих чи інших дій козаків, які могли зашкодити або відкрито суперечили інтересам Росії. Зокрема, на сторінках «Літописної оповіді про Малу Росію» негативно оцінюються ви-

ступи козацтва у другій половині 1660-х рр. проти збільшення чисельності московського війська в українських містах, підпорядкованості місцевого населення царським воєводам, непомірного зростання податкового тягаря. Особливо гостро таврувалися спроби козаків вийти з-під жорсткої царської опіки. Застосовуючи канони імперської політики Росії до історії України, О. Рігельман розглядав ліквідацію Запорізької Січі за наказом Катерини II як політично виправданий і закономірний акт. Проте йому не була властива вроджена «козакофобія»: описуючи події, в яких відсутня пряма конфронтація козаків із самодержавною владою і їхні дії збігалися з інтересами Росії, автор схвально оцінює цю суспільну верству. Йдеться, зокрема, про боротьбу українського козацтва проти турецько-татарської агресії, за визволення України з-під влади шляхетської Польщі.

Особливу увагу автор приділяє Визвольній війні. У тлумаченні її причин автор пішов за усталеною традицією, визначивши дві основні. Це суб'єктивно-психологічний фактор, пов'язаний з волею сильної особистості – Б. Хмельницького, та вкрай складна суспільно-політична й соціально-економічна ситуація в Україні до середини XVII ст. внаслідок жорстокого національно-релігійного гніту та економічного режиму, встановлених правлячими колами шляхетської Польщі.

У розумінні О. Рігельмана, історична заслуга Б. Хмельницького полягала в тому, що він «мужественным вооружением с запорожскими казаками против Польши, отторгувшись от них, всю Малороссию по-прежнему так, как отчину, в подданство российское доставил».

Чим ближче автор підходив до свого часу, тим більше його «Літописна оповідь про Малу Росію» набувала «хрестоматійного» вигляду завдяки включенню до неї великої кількості документів російського уряду, які автор відверто коментує в офіційно-охоронному дусі. Водночас не треба забувати, що будучи пов'язаним з російським дворянством, О. Рігельман був людиною свого часу.

Отже, українська історична думка зазнала помітного впливу ідей просвітництва, автономістських поглядів козацької старшини, внаслідок чого вона витворила загальний погляд на тяглість історії України, починаючи з давніх часів до кінця Гетьманщини. Українська історична думка обстоювала самобутність українського народу, автономний устрій його козацько-гетьманської державності.

* * * * *

Національно-визвольна війна українського народу та утворення козацько-гетьманської держави підштовхнули українську історичну думку до з'ясування історичних коренів української державності. Важливу роль у цьому відіграло козацьке літописання, яке, з одного боку, було продовженням руської літописної традиції, а з іншого – містило елементи наукового мислення. XVIII ст. – рубіжний етап у розвитку української історичної думки, найголовнішими ознаками якого були:

- поява нових історіософських і політичних ідей і течій;
- поступова трансформація хронікально-описового козацького літописання в історичне осмислення причин, характеру та наслідків подій;
- зародження антикварної та археографічної діяльності в галузі української історії, початок колекціонування та видання окремих видів джерел;
- наповнення історичних творів ідеями українського патріотизму, окремішності та соборності України.

2.3. Здобутки істориків доби романтизму

1. *Характерні риси романтичного історіописання*
2. *Інституалізація історичної науки*
3. *Історики-романтики*

1. Характерні риси романтичного історіописання

Велика французька революція викликала найгостріші суперечки серед противників і прихильників просвітницького світогляду. Історія, що творилася на очах, суперечила раціональній схемі, запропонованій просвітниками. Упорядкована картина світу мислителів XVIII ст. була зруйнована соціальними потрясіннями. З'ясувалося, що людина керується не лише розумом, а і внутрішніми мотивами, які залишалися незрозумілими. Осягнення досвіду революції мало наслідком переосмислення поглядів на суспільство. Розчарування в просвітницьких ідеалах зумовило уважніше звернення до минулого, яке здавалося кращим, спокійнішим. Філософське осмислення минулого та сьогодення сприяли виникненню на початку XIX ст. інтелектуально-культурного феномену романтизму, який охопив усі сфери мислення і творчості. У першій половині XIX ст. він проник у більшість європейських історіографій.

Від просвітництва романтизм сприйняв і розвинув ідею історизму як принципу змінності історичних епох, кожна з яких формує відповідну свідомість і суспільні порядки. Романтики, однак, акцентували увагу на духовному житті людей кожної конкретної епохи й народу. Вони твердили, що вивчити та зрозуміти епоху можна за допомогою «вживання», «вчування» у свідомість її представників, що дасть змогу пояснити всі інші прояви суспільного життя. Романтизм, на відміну від Просвітництва, орієнтувався не на універсальні категорії буття, а на індивідуальні самотутні вияви. Все оригінальне, неповторне одразу потрапляло в поле зору романтиків. Як наслідок, романтизм утверджував ідеалізовану героїку.

У першій половині XIX ст. поступово зростало суспільне значення історії, адже вважалося, що вона могла допомогти відшукати відповіді на питання про

шляхи перетворення тогочасного суспільного устрою. Суспільний ідеал консервативних романтиків лежав у минулому. Сучасникам потрібно було відмовитися від ідей про громадянські свободи та права та звернути погляди на «час лицарів і святих», епоху суспільної гармонії, чистоти віри. Найповніше ідеї консервативного романтизму були сформульовані у Німеччині. Протиставляючи себе сучасній буржуазній культурі, німецькі романтики зверталися до середньовічного минулого як до світу почуттів, що зник. У своїх роботах вони відстоювали думку про те, що для досягнення гармонії в суспільстві потрібно підтримувати патріархальні відносини, культивувати традиції, намагатися пізнати дух народу як початкову сутність.

Романтизм збігся в часі з активізацією національних рухів у європейських країнах, із завершенням оформлення національних держав. У працях мислителів того часу національна ідентичність втілювалася, насамперед, в особливостях життя того чи іншого народу, внутрішній єдності мови та культури. Історики ставили перед собою завдання вивчення виявів духу народу. Особливу привабливість мали сюжети, пов'язані з вивченням народної творчості. Вважалося, що дух народу найяскравіше виявлявся в мові, фольклорі, переказах, звичаях. Романтики збирали й публікували тексти народних пісень, легенд, обрядів, тобто джерела, які тогочасні історики визначали неважливими.

У такій суспільній атмосфері відбулося так зване *«відкриття народу»*. Цьому завдячуємо вихідцю зі Східної Пруссії, лютеранському пастору *Йогану Гердеру* (1744–1803). Свої роздуми Й. Гердер виклав у праці «Ідеї до філософії історії людства», яка почала виходити окремими частинами від 1784 р., однак так і не була завершена. Вона була спробою написати загальну історію розвитку світу, яка б органічно поєднувала природу і людину. Автор прийшов до висновку, що історія демонструє закономірний, причинно зумовлений розвиток.

Дотримуючись просвітницької ідеї єдності людства, Й. Гердер першим поставив питання про культурну та етнічну відмінність різних народів. На його погляд, кожний народ формує особливу культуру, що впливає з його психології, а та, своєю чергою, – з географічних і звичаєвих моментів. Він розглядав людину як істоту, що формують два «світи» – природи та духу, що поєднані в мові, психології, життєвих цінностях. Ця сума ознак зумовлює специфіку «народного духу» певної нації. «Народний дух» не змінюється географічним докільлям, політичними обставинами, а передається з покоління в покоління. «Душу» Й. Гердер розглянув поряд з іншими ознаками народу – мовою, звичаями, традиціями та іншими – і вважав, що її можна пізнати за допомогою усної народної творчості. Тому на перше місце він поставив вивчення фольклору, вважаючи, що світ фантазії якнайкраще відображає внутрішню сутність народу. Ідеї Й. Гердера створювали ґрунт для пошуку оригінальних рис у кожному народі.

Наступні історики почали обґрунтовувати специфіку минулого різних народів, зумовлену «духом». Наголос Й. Гердера на унікальності кожної культури відкривав шлях націотворенню. Тому не випадково, що в першій половині XIX ст. з'явилася ціла низка історичних праць з виразним національним колоритом, серед яких, зокрема такі: «Історія польського народу» Є. Бандтке, «Історія чеського народу» Ф. Палацького, «Книга буття українського народу» М. Костомарова та інші. Це стало виявом складової романтизму – ідеї особливої місії свого народу.

Філософсько-історичні ідеї Й. Гердера вплинули на становлення принципів історизму, справивши вплив на погляди німецького філософа *Георга Гегеля* (1770–1831). Він здійснив спробу представити природний і людський історичний розвиток у вигляді безперервного, взаємопов'язаного і суперечливого руху. Вперше була опублікована в 1837 р. «Філософія історії», і відтоді неодноразово перевидавалася різними мовами. У роботі «Феноменологія духу» він використав поняття «дух народу», що дається надприродною силою і розкривається через суспільний розвиток. Завдяки народному духу в кожного етносу з'являється власний світ, культура, релігія, звичаї, що своєю чергою, визначають своєрідний державний лад, закони, поведінку людей, їхню історію. Проявом абсолютного духу, який існує відокремлено від об'єктивної основи життя кожної спільності, за Г. Гегелем, є національний характер. З іншого боку, філософ розглянув національний характер як соціальне явище, детерміноване соціокультурними, природними та географічними чинниками.

Г. Гегель застосував до пізнання історичного процесу свій знаменитий метод діалектики. За його міркуваннями, історичний процес – це прогресивний рух, який розвивається через єдність і боротьбу протилежностей. Історія робиться не великими людьми, а підпорядковується незалежній від волі людей об'єктивній закономірності, яку можна досягнути раціонально. Головну мету всесвітньої історії Г. Гегель вбачав у розвитку свободи. Він писав: *«Всесвітня історія являє собою хід розвитку принципу, зміст якого є свідомість свободи»*.

Головною рушійною силою історії є розум, який виступає у формі світового духу. Поняття «духу» у Г. Гегеля включало в себе три складових – загальне, одиничне, особливе. Під загальним духом він розумів божественний дух, під одиничним – дух окремої людини, під особливим – народний дух. На його думку, на різних етапах історії світовий дух втілюється в народний дух. Головним інструментом реалізації народного духу в історії виступає держава. Саме в державній формі суспільного устрою повною мірою проявляються національні особливості кожного народу. Не держава має служити людині, а людина – державі. Але Г. Гегель, незважаючи на абсолютизацію держави, виступав за розвиток громадянських свобод і за формування громадянського суспільства. *«Адже потрібно знати, що держава є здійсненням свободи...»*, – писав він щодо співвідношення державних

і приватних інтересів. Ідеалом держави для Г. Гегеля виступала конституційна монархія.

У першій половині XIX ст. суспільний інтерес до історії був надзвичайно високий. Захоплення історією виявлялося в різноманітних формах: праці відомих істориків читали, обговорювали в пресі, неодноразово перевидавали. Розповсюдженою практикою стало читання відкритих лекцій, створювали історичні товариства, музеї, спеціалізовані журнали. У багатьох країнах почали друкувати багатомні збірки джерел з національної історії. Романтизм започаткував стереотипні характеристики народів: легковажні французи, віроломні греки, пихаті англійці, педантичні німці тощо. Розвитку культурного життя сприяла поява нової соціальної верстви – інтелігенції.

Загалом романтизму притаманні такі риси:

- ідеалізація минулих «спокійних» періодів історії, з яких на першому плані було середньовіччя, як час станової гармонії та ідеологічної стабільності;
- зміщення центру уваги з особи до спільноти – «народу», яка має свої особливі культурно-психологічні риси, котрі проявляються у мові, традиціях, звичаях, нарешті, національній самосвідомості;
- героїзація видатних осіб, які спроможні зрозуміти й висловити волю народу;
- ірраціональний підхід до пояснення людських прагнень і дій, котрі не можна осягнути розумом, а лише чуттям, інтуїцією;
- увага, насамперед, до особливих і неповторних явищ у минулому;
- відмова від універсалізму історичного процесу і надання переваги особливостям історії окремих народів і держав;
- заміна людського розуму, як підстави історичного розвитку, колективним «народним духом», який зумовлює специфіку суспільної свідомості й визначає еволюцію народів і країн.

Під впливом ідей романтизму виник новий літературний жанр – історичний роман, який набув популярності серед освіченої публіки. Письменники В. Скотт, В. Гюго, О. Бальзак, Дж. Купер долучилися до створення праць з історичною проблематикою. Історичний роман відбився не тільки на художній прозі та поезії, але й на способах написання національних історій.

2. Інституалізація історичної науки

Під впливом ідей романтизму історія поступово оформилась у самостійну дисципліну. Якщо у XVIII ст. авторами історичних творів були здебільшого філософи, антиквари-колекціонери, публіцисти й літератори, то у першій половині XIX ст. вивчення минулого стало набувати характеру спеціалізованої професійної діяльності.

Доба романтизму завершила «сцієнтизацію» історичної науки. Вона перетворилася на повноцінну історичну дисципліну в університетах, внаслідок чого з'явилося покоління професійних істориків. Історію поцінували не лише за її повчальний потенціал, а й за намагання зафіксувати те, що зникало. Це, своєю чергою, породжувало прагнення зафіксувати минуле, через що саме в першій половині XIX ст. з'являються музеї, державні архіви, розгортаються археологічні експедиції. У цей час засновувалися у великій кількості наукові товариства з вивчення історії як, наприклад, Товариство вивчення стародавньої німецької історії, Товариство історії Франції, Венеційське товариство історії батьківщини, Імператорське товариство історії та російських старожитностей тощо. Найактивніше формувалися товариства у Німеччині, у середині XIX ст. налічувалося близько 60 товариств.

Саме в університетах Німеччини запроваджено семінари з історії, на яких увагу студентів скеровували на освоєння засад роботи із джерелами. Студенти та викладачі з інших країн приїжджають до Німеччини вчитися в історичних семінарах Берлінського, Мюнхенського, Лейпцігського та інших університетів. Поступово по всій Європі поширюється досвід підготовки фахівців за зразком семінарів Ранке. У 1834 р. у Берлінському університеті Л. Ранке започаткував семінар для студентів-істориків, теми для якого обиралися з ранньої історії Німеччини. На заняттях семінару студіювалися історичні джерела. Так сформувалася історична школа Л. Ранке, з якої вийшли такі відомі історики: Вайц, Гізебрехт, Зібель та інші. Підсумком роботи цього семінару став перший том «Літопису Німецької держави», що ґрунтувався на дослідженнях учнів Л. Ранке.

3. Історики-романтики

Песимістичні настрої консервативного романтизму у 1820-х рр. змінилися більш оптимістичним поглядом ліберального напрямку. Його представники звернулися насамперед до з'ясування феномену народу та його ролі в історії. На початку третього десятиріччя XIX ст. французька історична думка збагатилася низкою історичних праць, яким судилося суттєво вплинути на європейський інтелектуальний рух. Прикметною рисою робіт французьких істориків-романтиків було поєднання ретельної роботи з джерелами та орієнтація на науковість з яскравою художністю тексту. Відбувалося зближення принципів ерудитського знання, літературної політичної історії та ідеї науковості.

Одним із засновників ліберального романтичного напрямку у французькій історіографії був *Огюстен Тьєррі* (1795–1856). У 1820 р. з'явилися друком «Листи з історії Франції», в яких лунав заклик до оновлення вивчення французького минулого. Він зазначав, що попередні історики не займалися дослідженням історії народу, зосередившись лише на історії королів та інституцій. Вивчення ми-

нулого народу – це передусім дослідження «національного духу» та імпульсу, який виходить від мас. Народні маси не усвідомлюють того, що рухає їхніми діями, але факт полягає у тому, що не вожді, а маси мають велику вагу в історії.

1825 р. побачила світ одна з головних праць О. Тьєррі «Історія завоювання Англії норманами», в якій історію Англії він розглядав через конфлікт двох народів – завойовників-норманів і підкорених англосаксів. Завоювання започаткувало появу станів, кожен з яких відбивав власний «національний дух», що призводило до гострих станових конфліктів. Пізніше цю схему мислитель переніс на Францію, історія якої показувалася як боротьба завойовників-франків і поневолених гало-римлян, що були носіями відмінних національних рис. Це протистояння мало завершитися повною перемогою третього стану і відновленням його прав.

О. Тьєррі критикував просвітників за абстрактність їхніх раціоналістичних побудов, підкреслював, що пізнати й зрозуміти минуле можна тільки за допомогою проникнення у «дух епохи», використовуючи відчуття та інтуїцію. Історик не відкидав раціональних методів, які, на його думку, дозволяють встановити певні закономірності. На думку О. Тьєррі, саме історія з огляду на її значущість для розуміння суспільства мала дати ім'я дев'ятнадцятому століттю, як філософія – вісімнадцятому.

Серед французьких істориків, які підтримали заклики О. Тьєррі, найбільш помітною постаттю був **Франсуа Гізо** (1787–1874). У своїх працях («Досліди з історії Франції», «Історія цивілізації в Європі» та ін.) він виступив, насамперед, як умілий синтезист, якому властиво узагальнювати й систематизувати значний фактичний матеріал. Вчений поділяв ідеї «теорії завоювання» й утворення станів, доповнюючи їх концепцією виникнення майнової нерівності, пов'язаної із захопленням землі. Прагнувши створити власну філософію історії, Ф. Гізо робив наголос на цивілізаційному прогресі, підкреслюючи його прояви у господарстві, соціальних стосунках, духовному житті. Він зробив важливе спостереження щодо зв'язку матеріальних умов життя з соціальними і духовними, показавши, що у кожному епоху релігійна боротьба була прихованою боротьбою станів за політичне та ідеологічне панування у суспільстві. Вчений високо оцінював історичне покликання третього стану (буржуазії), виводячи його з особливих психологічних рис, котрі дозволяють створювати капітал і просувати суспільство шляхом прогресу.

Згодом наближення історичного дослідження до конкретики – народу як соціальної категорії – здійснив французький вчений, професор Сорбонни, а потім престижного вищого навчального закладу Колеж де Франс, автор багатотомних синтезів з історії Франції та Французької революції **Жуль Мішле** (1798–1874). Свої методологічні погляди він виклав у «Вступі до всесвітньої історії» (1831). Вважав, що змістом історії є одвічна боротьба людини з природою, духу з матерією, подолання природних законів. Він не поділяв погляду на значення станової

боротьби в минулому й сучасності. У нього народ виступав головним актором історії, який у своїх діях керується не розумом, а «могутнім народним інстинктом», що у ньому суттєвими є прив'язаність до рідної землі, родинність, самопожертва тощо. Ідеалізація народу, його позитивних якостей і протиставлення йому представників різних станів, які лише певною мірою відбивали народні прагнення, стали вихідним положенням його історичних праць, в яких він намагався знайти насамперед риси масової свідомості мас, показати вияв у подіях «народного інстинкту». З цією метою Жюль Мішле одним із перших почав обстеження французьких архівів і виявлення масових джерел, передусім правового плану.

Французькі романтики, на відміну від просвітників, у центр історичного процесу ставили не абстрактний розум, а колективний «народний дух», притаманний кожній нації, як продукту її історичного розвитку. У їхніх творах ставилося завдання реконструкції неповторного колориту минулого. На зміну античній риторичі просвітителів прийшов детальний опис, історичне оповідання, нерідко вбрані у художню форму. У працях французьких істориків-романтиків позначилася така риса, як поєднання роботи з джерелами та установки на науковість і художню яскравість тексту.

Романтичні ідеї знайшли сприятливий ґрунт в інтелектуальному середовищі Центральної та Східної Європи, де розгорталося слов'янське національне відродження і зростали визвольні рухи слов'янських народів. Ці ідеї відповідали прагненням відновити історію власного народу, перевернувши історіографію панівних націй. Оригінальні історичні праці, також і методологічного плану, були створені надзвичайно плідним і широко знаним у Європі польським істориком **Йоахимом Лелевелем** (1786–1861). Він народився у Варшаві в родині польського урядового службовця. В житті «батька польської історії» був період, тісно пов'язаний з Україною. У 1809–1811 рр. Й. Лелевель працював викладачем у Кременецькому ліцеї. Його численні роботи з історії багатьох народів світу, допоміжних історичних дисциплін спиралися на ідеї Просвітництва та німецької класичної філософії.

Як вважав учений, історія Польщі – це історія багатовікової боротьби двох головних складових нації – селянства та шляхти. Минуле своєї вітчизни історик розподіляє на такі періоди: можновладства шляхти – XII – кінець XIV ст. та пізніша доба гміновладства (народоправства, демократії), яку Й. Лелевель відносить до часів з 1374 до 1607 рр.; потім, на його думку, почався період «бунтів, безвладдя та занепаду». Говорячи про «бунти», Й. Лелевель винятково високо розцінював повстання українського народу під проводом Б. Хмельницького: *«Козацький бунт – це повстання народу. Протягом шести століть Польща не бачила нічого рівного йому... Рідкісне в історії видовище, видовище вражаюче й прекрасне! Воно тим більшою мірою дивує нас, що століттями ми бачимо лише зростання гноблення та терплячу покірливість»*.

Ще на початку своєї професорської діяльності у Віленському університеті Й. Лелевель опублікував дві невеликі методологічні праці «Історика» і «Яким повинен бути історик», в яких виклав свої погляди на минуле та способи його вивчення. У розумінні історії він поєднував загальнолюдський прогресивний її вимір з особливостями прояву у розвиткові різних народів, кожен з яких є носієм своєрідного «національного духу». Рушієм історії у нього є боротьба панів і поневолених, які виникли внаслідок завоювання одних народів іншими. Загальний напрям історичного прогресу приводить до зникнення станів і повернення до демократичного устрою, який був властивий слов'янським народам до їх поневолення германцями і нав'язування їхнього «національного духу», що «зіпсував» слов'янський дух.

Історичне дослідження Й. Лелевель поділяв на три етапи: історичну критику (критичне опрацювання джерел), етіологіку (встановлення причин і наслідків людських діянь), історіографію (опис отриманих знань). Учений розрізняв етапи пізнавальної діяльності історика і встановлював правила його чинності на кожному з них. Він був прибічником загальнопрогресивного бачення історичного процесу, котрий представлявся у вигляді повернення до «основ» – етнічної ідентичності у «добрі» давні часи.

Державницьки зорієнтовану традицію історіописання підтримали російські історики. У першій третині XIX ст. з 12-томною *«Історією держави Російської»* виступив **Микола Карамзін** (1766–1826). Він походив із дворянської сім'ї, народився у Симбірській губернії. Освіту здобув у приватному пансіоні Московського університету. Займався літературно-публіцистичною діяльністю. 1803 р. призначений офіційним історіографом для написання повної історії Росії. Перші вісім томів праці вийшли у світ у 1816–1817 рр., наступні три – у 1821–1824, останній, видрукований посмертно 1829 р. (незавершений, виклад у ньому доведено до початку XVII ст.).

М. Карамзін глибоко вірив у виховну роль писаної історії. Він увів у науковий обіг величезний масив історичного матеріалу, передусім архівного. Усі 12 томів праці мають численні примітки і посилання (усього їх налічується 6 548). З часом «Історія держави Російської» набула статусу класичного зразка російської великодержавної історіографії. Події минулого в ній тлумачилися як боротьба самодержавства з народоправством, олігархією та аристократією, а монархія подавалася стрижнем, на який нанизане все суспільне життя Росії. Історія Русі трактувалася як складова частина історії Російської держави.

Історичні погляди М. Карамзіна ґрунтувалися на раціоналістичних уявленнях про хід суспільного розвитку як про боротьбу розуму з помилковими судженнями, просвітництва з невіглаством. Вирішальну роль в історії, на думку Карамзіна, відіграють соціально значущі особистості, психологічний аналіз їхніх учин-

ків він зробив одним із ключових методологічних засобів пізнання минулого, а схему періодизації російської історії – на давню, середню й нову – вибудував так, що вона збігалася з історією князівських і царських династій: давній період – від Рюрика до Івана III, середній – до Петра I і новий – післяпетровський. В основі його поглядів лежав ідеал консервативної традиції. В інших працях він критикував Петра I за спотворення природного ходу російського життя; Москва, на його думку, була осередком національної традиції, а С.-Петербург – носієм насильницької європеїзації.

М. Карамзін вперше зробив російську історію надбанням широкого читача. Твір було написано прекрасним літературним стилем і замислювався як «цікаве читання». О. Пушкін писав: *«Всі, навіть світські жінки, кинулися читати історію своєї Вітчизни, до тих пір їм невідому... Давня Росія, здавалося, віднайдена Карамзіним, як Америка – Колумбом»*. В основі праці лежала концепція, яка доводила переваги абсолютної монархії, що гарантувала державі процвітання та національну могутність. Водночас Росія та Захід не протиставлялися один одному. Відповідно до романтичних ідей автор вважав, що різні народи були частинами єдиної історичної картини, де кожен втілював певний етап становлення людства. «Історія держави Російської» надзвичайно потужно вплинула на історичну свідомість росіян загалом і російських істориків зокрема.

У 30–40-і рр. XIX ст. російські історики працювали в річищі державної ідеології офіційної народності, ключовою тезою якої виступала ідея про докорінну відмінність історичних шляхів Росії та країн Заходу. Спробу обґрунтування ідеї особливого шляху Російської держави зробив історик і публіцист **Михайло Погодін** (1800–1875). Він народився в Москві в сім'ї кріпака, який 1806 р. був відпущений на волю і став домоуправителем графа О. Строганова. Через кілька років після закінчення Московського університету завідував кафедрою російської історії. Видавав часописи «Московский вестник» і «Москвитянин». В останньому був створений відділ публікації історичних матеріалів, де друкувалися і твори з української тематики.

Основу історичних поглядів М. Погодіна становило визнання самотності російського історичного процесу. Він вважав, що «вічне начало, рускій дух» є стрижнем російської історії і що в ній повністю відсутня внутрішня боротьба, на відміну від Західної Європи. М. Погодін – автор творів про слов'ян і походження Русі, досліджень із давньої російської історії. На його думку, історію Російської держави відрізняло те, що вона почалася не із завоювання, а з мирного покликання правителів-варягів. Воно відкрило дорогу «єднанню царя з народом», патріархальним гармонійним відносинам між поміщиками і селянами. У визначенні особливості історичного шляху Росії та умов, що сприяли відокремленню її від західноєвропейського світу, М. Погодін виходив з традицій російської історіо-

графії. Він розвинув та уточнив її деякі положення, наприклад, про вплив географічного фактора на постійний рух населення і труднощі зносин з іншими народами. Їхня спільна дія і призвела до того, що історія Росії постала «повною протилежністю з історією західних держав». Постановка і вирішення проблеми «Росія–Захід» у працях М. Погодіна при усій вразливості його міркувань і висновків привертає увагу спробою цілісного підходу до її розгляду.

М. Погодін тенденційно висвітлював добу Русі та України XV–XVI ст., історію українського козацтва, заперечував самостійний і спадкоємний характер українського історичного процесу, існування українців як окремого народу з власною мовою і культурою. Він виступив з «теорією запустіння Середнього Подніпров'я» внаслідок навали монголо-татар. На його думку, внаслідок відтоку населення з цього регіону на північний схід через зовнішню загрозу спустілі в такий спосіб території у помонгольські часи були заселені новим народом – вихідцями із менш постраждалих від татар західних земель («від Карпат»). *«Малороссияне, живущие теперь в стороне Днепровской и окружной, пришли сюда после татар от Карпатских гор, где они жили, как в своей колыбели, и заняли опустошенные татарами места киевских великороссиян, которые отодвинулись на север. Малороссиянами могли быть заселены искони: Галиция, Подолия, Вольтынь; из Вольтыни малороссияне, может быть, перешли к торкам, берендеям, остаткам печенегов, черным клобукам и составили там новое племя казацкое».* Отже, виникнення нової народності – козацької – М. Погодін пояснював метисацією. Цей новий етнос, зайнявши собою колишні землі великоросів, і став творцем іншого типу історії – української, яка, отже, не має безпосереднього генетичного зв'язку із киево-руською. Із цих питань з російським істориком дискутували М. Максимович і М. Костомаров, котрі на основі фактичного матеріалу спростовували його твердження як одного з натхненників «москвофілів». Зокрема, це яскраво віддзеркалюють розвідка М. Максимовича «О мнимом заустении Украины» та його «Письма к Погодину о самобытности малороссийского наречия», полемічні твори М. Костомарова з 1860 р.: «М. П. Погодину (письмо по поводу статьи «Начало Руси»)», «Последнее слово г. Погодину о жмудском происхождении первых русских князей» тощо.

Серед найвідоміших російських істориків XIX ст. – **Сергій Соловйов** (1820–1879). Він народився у Москві у сім'ї священника. З дитинства захоплювався історією. Після навчання у гімназії вступив до Московського університету, закінчивши який здійснив закордонну поїздку як домашній учитель дітей графа С. Строганова. Повернувшись до Росії, почергово захистив кандидатську та докторську дисертації. Все свідоме життя С. Соловйова було пов'язане з Московським університетом. Тривалий час він очолював кафедру російської історії, обіймав посади декана історико-філологічного факультету, ректора університету.

Історичний процес розглядав переважно в гегелівському дусі як послідовну зміну одних «історичних» народів іншими, відкидаючи ідею безумовності суспільного поступу. Наголошував на трьох факторах історичного життя: географічне середовище, природа племені, хід зовнішніх подій. Висвітлював історію російського народу в контексті його державності, водночас розглядаючи державу як «природний продукт народного життя». Тримався думки, що держава і народність, як складові історії Росії, нерозривно пов'язані між собою. Наголошував на необхідності вивчення державних форм у найтіснішому зв'язку з історією суспільства, передусім у руслі тих перетворень, які вносили до його історичного життя урядові інституції. Домінуюча роль державного початку в російській історії наголошувалось і раніше, але Соловйовим вперше була показана його взаємодія з громадськими елементами.

Основна праця С. Соловйова – *«Історія Росії з найдавніших часів»* («История России с древнейших времен»), 29 томів якої видавалися протягом 1851–1879 рр. Висвітлення історичних подій доведено до 1770-х рр. Робота написана на основі великої кількості джерел. Виклад здійснено у хронологічній послідовності правління князів і царів. У цій праці вперше в російській історичній науці поряд із політично історією були подані сюжети з державного управління, історії господарювання, соціального устрою, зовнішньої політики, побуту, культури. Автор вважав, що джерелом історичного прогресу виступає боротьба суперечностей як загальних для всіх народів, так і своєрідних, що зумовлюють національні особливості. Вищою метою історичного розвитку вчений вважав прагнення до втілення в життя ідеалів християнства, справедливості і добра. Поступовий перехід родового побуту в побут державний, послідовне перетворення племен у князівства, а князівств – у єдине державне ціле, на думку С. Соловйова, становить основний зміст російської історії.

Не всі проблеми історії Росії однаково глибоко розглянуті С. Соловйовим. Певним недоліком є акцентування уваги насамперед на історії держави та недооцінювання ролі народних мас в історії. Оцінка історичних подій відбивала помірковані політичні погляди С. Соловйова: критикуючи крайнощі самодержавства, він не зазіхав на основи існуючого ладу, вважаючи царську владу захисницею інтересів усіх станів.

С. Соловйову належить і низка студій з української історії, зокрема присвячені козацтву, Д. Галицькому, І. Виговському, І. Мазепі та іншим визначним діячам. Українське минуле він розглядав винятково у загальноросійському контексті. Не раз полемізував з М. Костомаровим щодо історичної ролі козацтва, народних рухів тощо. Критичним було його ставлення до козацтва. Визнавав тільки одну історичну заслугу козацтва – завоювання Сибіру під керівництвом Єрмака.

Доба романтизму вписала нову сторінку в історію історичної науки. «Відкриття народу» під впливом глибинних суспільно-політичних рухів сприяло поглибленню загальної ерудиції дослідників минулого за рахунок розширення проблематики дослідження. Увагу істориків притягали найяскравіші героїчні сторінки історії, що призводило до певної ідеалізації минулого. Одночасно відбувалася його демократизація, оскільки увага зосереджувалася не лише на верхівці суспільства, а й на так званих народних масах. Це сприяло розвитку етнографічних досліджень. У середині XIX ст. розгорнулася критика романтичних поглядів на історію. Але утвердження реалістичних принципів художньої творчості та поширення позитивістських ідей в історичному знанні не зумовили повну відмову від них.

2.4. Українська історія в полоні романтизму

1. *Умови розвитку історичної думки в українських землях у першій половині XIX ст.*
2. *«Історія Русів» – поема вольного народу*
3. *Вивчення історії в українських губерніях*
4. *Історична думка у західноукраїнських землях*

1. Умови розвитку історичної науки в українських землях у першій половині XIX ст.

З кінця XVIII ст. в історії України розпочався імперський період, через що у Наддніпрянській та Західній Україні склалися дещо відмінні умови для опрацювання минувшини. У Російській імперії у другій половині 1820-х – 1840-х рр. відбулися глибокі зміни в житті, пов'язані з утвердженням режиму Миколи I. На його добу припав апогей російського самодержавства, торжество імперського централізму та офіційного патріотизму. Микола I покінчив з просвітницьким космополітизмом своїх попередників, посилювалися ідеї ізоляціонізму, особливого історичного шляху російського народу, його «всесвітньо-історичної місії». Зростання централізованого начала в житті суспільства призвело до ліквідації залишків української окремішності. Водночас внаслідок лояльності українського дворянства та козацтва (перехід частини задунайських козаків на бік Росії, вірнопіддані заяви українських дворян щодо польського повстання 1830 р.) відпала необхідність у проведенні особливої політики в українських землях. У таких умовах українське дворянство проголосило необхідність злиття великоросійського та українського дворянства в єдиній імперії. Все це свідчило, що українське суспільство досягло небезпечної межі, за якою стояла загроза повної асиміляції. Але сталося навпаки.

У рамках боротьби з «полонізмом» після придушення першого польського повстання задля «виховання» правобережної молоді в дусі російського патріотизму 1834 р. у Києві на базі перенесеного туди Кременецького ліцею було відкрито *Університет Св. Володимира*. Проте за кілька десятиліть цей навчальний заклад перетворився на один з осередків наукового українознавства, чимало з випускників якого стали не лише блискучими істориками, а й активними учасниками українського національного руху.

У 1843 р. у Києві при канцелярії Київського військового, Подільського та Волинського генерал-губернатора з метою обґрунтування на основі історичних джерел патримоніальних прав російських царів на українські землі була заснована *Тимчасова комісія для розбору давніх актів*. Її діяльність була спрямована на виявлення, пошук і збирання писемних джерел, їх наукове опрацювання, підготовку до публікації та видання. Але оскільки до її складу увійшли особи, які щиро переймалися вивченням української історії, як історики-аматори, так і професійні дослідники минувшини, то вона перетворилася на центр наукового українознавства. У різний час членами цієї комісії були П. Куліш, М. Костомаров, М. Максимович, В. Антонович, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський та інші. Загалом вона відіграла важливу роль у розвитку української архівної справи, її співробітниками були опрацьовані принципи публікації джерел, що стимулювало наукові дослідження. Підсумком її діяльності стали багатотомні збірники джерел: «Пам'ятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе» у 4-х томах; «Архив Юго-Западной России» у 35-ти томах тощо.

У першій половині ХІХ ст. на центри українознавства перетворювалися Харків та Одеса. Центром українознавчої діяльності Слобожанщини став *Харківський університет*, заснований 1805 р. за ініціативою групи місцевих інтелектуалів на чолі з В. Каразіним. Окрім цього, в 1830–1840-і рр. тут працював гурток Ізмаїла Срезневського, який опублікував серію збірників «Запорожская старина» (1833–1838). На їхніх сторінках друкувалися тексти українських пісень і дум. У Харкові в першій третині ХІХ ст. друкувалися українські за змістом, складом авторів, іноді – мовою літературно-наукові альманахи: «Украинский вестник», «Украинский журнал», «Украинский альманах» та інші.

Плідну пошукову, публікаторську та культурно-просвітницьку діяльність у галузі історичної науки провадили наукові товариства, створені в кількох містах України: Одеське товариство історії та старожитностей, історичні та історико-філологічні товариства в Харкові, Чернігові, Ніжині, Полтаві. З одного боку, вони закладали джерельну базу історичних праць, утверджували документалізм місцевих досліджень, а з іншого – сприяли формуванню загальної та історичної культури населення, піднесенню рівня національної свідомості українського суспільства.

Романтична культура вплинула на розуміння предмета та завдань історії. Вона орієнтувалася на виявлення своєрідності, неповторності історичного процесу нації. Увагу істориків притягали найяскравіші героїчні сторінки історії. Романтизм від автора вимагав захоплюючого оповідання, оскільки романтики апелювали не до розуму, а до почуття. Але реалізувати нові уявлення про історію на українському матеріалі виявилось непростю справою. До цього ще не була готова професійна наука. Російські історики М. Устрялов, М. Погодін виявили інтерес до українського минулого, але далі намірів не пішли, бо опрацьовували загальноімперську проблематику. Тому основи романтичного розуміння історії України закладалися численними ентузіастами, аматорами.

Наслідком поширення історичного романтизму стало зростання інтересу до українського середньовіччя, захоплення героїкою козацьких походів проти Туреччини. Козацтво піддавалося ідеалізації. У загальноросійській літературі, орієнтованій на Україну, запанував ідеальний образ «України-писанки», а українці подавалися як «сумирний», «співучий», «мрійливий» народ.

У перші десятиріччя XIX ст. українська історична думка розвивалася в тому напрямку, який позначився наприкінці минулого століття, а саме: піднесення інтересу до минулого, прагнення зберегти пам'ятки старовини. Помічено пробудження інтересу до місцевої історії, зростання інтересу до архівних документів, пам'яток місцевих бібліотек. Все це сприяло кристалізації ключової риси історичної науки – історизму.

Відбувалася демократизація минулого, що проявилось у приверненні уваги не лише до верхівки суспільства, а й до запоріжців, гайдамак, селян. Під впливом усної народної творчості романтики тяжіли до створення нового історичного епосу. Одна з важливих рис романтичного історіописання – *фольклоризація*. Об'єктом дослідження стали народні звичаї, традиції, обряди. Захоплення усною народною творчістю охопило українських інтелектуалів. Так, у 1819 р. М. Цертелєв видав збірку «Опыт собрания старинных малороссийских песен», 1827 р. М. Максимович підготував до видання «Малороссийские песни» тощо. Ці праці розкрили багатий світ народної поезії, як люстро історичного розвитку народу. Фольклору надавали ваги історичних пам'яток, іноді віддаючи їм перевагу над писемними документами.

Народознавчі студії в українських землях сприяли трансформації малоросійської свідомості в українську національну. Свідченням чого стало зростання значення етноніму «Україна» порівняно з назвою «Малоросія». Історія перетворювалася на арену світоглядного протистояння українських і російських інтелектуалів. У центрі дискусії опинилися Русь, Запорізька Січ, Гетьманщина, гайдамацький рух.

2. «Історія Русів» – поема вольного народу

Однією з пам'яток української історіографії на межі XVIII–XIX ст. є *«Історія Русів»*, що була видана в 1846 р. у Москві в Товаристві історії і старожитностей Російських при Московському університеті зусиллями Й. Бодянського.

Цей твір належить до найзагадковіших в українській історичній думці, адже до сьогодні не встановлене авторство та час написання. Максимович перший з істориків виступив з критичними зауваженнями щодо достовірності авторства архієпископа Г. Кониського, чие ім'я зазначене на титульній сторінці праці. Один з її дослідників Лазаревський оповідає історію знайдення відповідного рукопису так: його знайдено коло 1828 р. при описі бібліотеки с. Гринєва Стародубського повіту, що переходило в спадщину від кн. Лобанова-Ростовського до кн. Голіци-на; описуючи бібліотеку, члени стародубського суду Лайкевич і Гамалія знайшли рукопис і показали губернському маршалку Шираю, який зняв копію. З неї було знято багато нових копій стародубськими поміщиками. Одну з них зняв А. Ханенко і переслав Й. Бодянському. Незважаючи на солідний розмір, рукопис переписувався в численних копіях і зустрічав великий інтерес у широких колах українців. Дослідивши сімейний архів відомих суспільно-політичних діячів Полетик, О. Лазаревський висловив думку (яку підтримали й інші дослідники), що «Історія Русів» вийшла з їхньої родини. Але задум написати цілісну історію України намагалися здійснити одразу кілька осіб з українського освіченого дворянства. Де-хто віддає авторство колишньому канцлерові Катерини II князеві О. Безбородьку.

В «Історії Русів» представлена картина історичного розвитку України з найдавніших часів до другої половини XVIII ст. Основною засадою твору виступало обґрунтування морального права кожного народу на самостійний державний розвиток. Автор подав уявну картину української історії.

У першій частині «Історії Русів» стисло викладено історію стародавньої Русі до монголо-татарського завоювання. В ній автор засвідчив факт нерозривного зв'язку давньої історії слов'ян з наступними періодами південноруської історії. Стосовно кінця XIV – початку XV ст. автор викладає власну автономістичну концепцію, в яку забарвлено всі дальші зовнішні відносини України з Литвою, Польщею та Росією, засновані нібито на вільних правах, як «рівний з рівними і вільний з вільними». Починаючи з XVI ст., у центрі уваги перебуває козацтво, яке для автора «Історії Русів» становить головну рушійну силу в історії України. Воно подане як закономірний наслідок боротьби з Туреччиною, Кримом і шляхетською Польщею.

Одне з центральних місць в «Історії Русів» займають події визвольної боротьби українського народу з Річчю Посполитою. При викладі подій Національно-визвольної війни, якій присвячено близько третини праці показані героїчні подви-

ги справжніх історичних і в багатьох випадках, вигаданих полководців. Б. Хмельницького автор «Історії Русів» називає *«мужем великого розуму і мистецтва»*. З метою доведення легітимності гетьманської влади Б. Хмельницького автор «утворив» родовід від міфічного гетьмана Венжика Хмельницького по материнській лінії. В зображенні Визвольної війни значне місце приділено опису численних битв. Причому, подані лише переможні для козацького війська битви. В їх описах лицарство козаків контрастує з ницістю духу віроломних поляків. Нерідко автор для надання героїчного пафосу вдається до відвертих вигадок. Центральна подія епохи Б. Хмельницького – Зборівська битва та мирна угода. На думку автора, день битви *«должен быть всегда достопамятным в истории Малороссийской»*. Водночас при її описі не згадується участь кримського хана, адже, на думку автора, честь здобуття «незалежні руси» не повинні ділити ні з ким.

Переяславську угоду 1654 р. автор оцінює як небезпечне порушення державної рівноваги в Європі, оскільки внаслідок її укладання зміцніло російське самодержавство, яке стало «серед царств могутніх і страшних». Автор «Історії Русів» закликав нащадків старшини та вільних станів козацтва до боротьби за відновлення гетьманського устрою та проти діяльності «Малоросійської колегії» на чолі з Румянцевим. Цим, власне, він і закінчує свій твір.

«Історія Русів» – найвизначніший твір української політико-історичної думки кінця XVIII ст. О. Оглоблин назвав його «вічною книгою буття українського народу». Під враженнями після прочитання чимало українських істориків і письменників узялися за написання своїх «історій». «Історія Русів» заповнила прірву між козацько-старшинською та народницькою епохами в історичній думці. Автор знав українську історію, оскільки зумів сконцентрував увагу на доленосних проблемах історичного буття. Але сформований суспільно-політичний ідеал, перенесений на минуле, явно розходився з історичною правдою. Історія українського народу подана в дусі героїчної епопеї. Це була переосмислена ним історія, якою вона могла бути, але якої не було. Під пером автора «Історії Русів» українське минуле набуло ознак героїко-патріотичного міфу, покликаного реанімувати історичну пам'ять і національну гідність українства. Адже лише в такому вигляді твір міг збудити в суспільстві почуття патріотизму. Водночас емоційна завіса приховувала історію. Звільнення від неї відбувалося в міру становлення наукової історії.

3. Вивчення історії в українських губерніях

Певною мірою, зорієнтованою на цінності держави стала й *«Історія Малої Росії»* («История Малой России») **Дмитра Бантиш-Каменського**. Автор зосереджується переважно на військово-політичній історії, зокрема на зовнішньополітичних зв'язках і дипломатичних зносинах. Вочевидь, окреслені пріоритети викладу матеріалу зумовлені дипломатичними зацікавленнями історика. Відтак

він докладно зупиняється на взаєминах сторін, наводить велику кількість подробиць щодо діяльності посольств, обставин переговорного процесу тощо. Чимало в праці біографічних подробиць, життєписних характеристик і замальовок, що супроводжуються моралізаторськими заувагами. Причому автор висвітлював і негативні, і позитивні риси історичних особистостей, у чому проявився його досвід у біографічному жанрі.

Д. Бантиш-Каменський високо цінував козацтво як силу, що здатна боротися за визволення своєї землі. Лідери козацько-селянських повстань кінця XVI – першої половини XVII ст. – К. Косинський, С. Наливайко, П. Бут та інші – оцінюються у творі як герої, що боролися за віковічні права свого народу. Розглядаючи причини козацько-селянських повстань, історик, передусім, називає утиски православ'я та гноблення селян і козаків польським панством: збільшення панщини, велику ренту тощо. Українське козацтво для Д. Бантиш-Каменського поділяється на малоросійських козаків і запорожців. До малоросійських він часто відносить реєстрових, але здебільшого назва «козаки» традиційно для української історіографії XVIII – початку XIX ст. використовується для визначення загалом населення України або його часток. Запорожці сприймалися Д. Бантиш-Каменським дещо відокремлено від основної маси українців. Їхні життя, побут, звичаї, устрій Січі викликали зацікавленість і в читачів, очевидно тому дослідник включив у друге видання книги окремий розділ, що висвітлював особливості життя на Запоріжжі. Оцінка запорожців у книзі переважно нейтральна і стає негативною лише при описі подій, що пов'язані з виступами проти російського уряду. В «Історії Малої Росії» поміщені характеристики відомих діячів історії України: Петра Конашевича-Сагайдачного, Івана Сірка, перших гетьманів. Їх характеристики достатньо повні і здебільшого позитивні. Д. Бантиш-Каменський був одним із перших дослідників, який звернувся до висвітлення діяльності П. Сагайдачного і зумів зробити це на доволі для свого часу високому рівні.

Одне з центральних місць твору займає висвітлення подій Визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького. Серед її причин велике значення надає особистому конфлікту між Чаплинським і Б. Хмельницьким. Особистісні якості Б. Хмельницького оцінюються Д. Бантиш-Каменським як талановитого політика, полководця, дипломата. На підставі документальних джерел Д. Бантиш-Каменський описує контакти гетьмана з іншими країнами, Зокрема привернута увага до погроз гетьмана російському уряду віддати Україну в інше підданство в разі невтручання Росії у війну.

Важливим є опис подій, пов'язаних із Переяславською угодою, на який відведено окремий розділ. Детально виклавши перебіг подій, він підкреслив протиріччя, що виникли під час присяги в храмі, описує відмову від присяги частини українського православного духовенства. Переяславську раду історик оцінює як

договір між Росією та Козацькою державою із зобов'язаннями та обов'язками обох сторін. Цей союз історик оцінює з погляду користі для Росії, якій *«без пролиття крові, возвращена была ... страна, вмещавшая в себе сто шестьдесят шесть городов и местечек и приобретено шестидесятитысячное храброе войско, без малейших на оное царских издержек»*.

Події Руїни описуються Д. Бантиш-Каменським як період постійної ворожечі, зрад гетьманів, де велике значення мала й боротьба між Росією та Польщею. Портрети «малодушного» Ю. Хмельницького, «честолюбного» І. Виговського, П. Дорошенка – тобто тих гетьманів, які намагалися «відірвати Україну від Росії» та використовували при цьому послуги поляків, змальовані здебільшого негативно.

Д. Бантиш-Каменський простежив зміни, що відбулися в економічному житті та політичному устрої українських земель, включно з Волинню і Поділлям, від гетьманування Б. Хмельницького до І. Самойловича. Після опису стану українських міст у цьому розділі міститься огляд змін, що відбулися в системі управління українською державою. Зміст цього розділу наявно демонстрував читачеві, як поступово занепадала гетьманська влада. Дослідник не називав конкретних причин цього занепаду, але в тексті простежується вплив на цей процес російського уряду.

Традиційно для сучасної історичної української та російської історіографії І. Мазепа переважно змальовується негативно. Але, притримуючись принципу про необхідність найповнішої характеристики особистості, історик робить поширений виклад подій, пов'язаних із гетьмануванням І. Мазепи, з якого, незважаючи на негативні епітети, на нашу думку, гетьман постає людиною мудрою, талановитою, яка турбується про збереження залишків автономії України. Д. Бантиш-Каменський наводить фактичний матеріал, який для вдумливого читача був поясненням причин «зради» старого гетьмана. Автор «Історії Малої Росії» намагався пояснити дії гетьмана, спираючись на доступні йому джерела.

Подальший виклад Д. Бантиш-Каменським подій історії України був розповіддю про те, як Україна все далі йшла шляхом втрати автономії. Виклад історії України Д. Бантиш-Каменський завершує описом гетьманування Д. Апостола та К. Розумовського з постійним зазначенням утисків з боку російського уряду та зображенням спроб гетьманів повернути елементи колишньої автономії. Водночас імператриця Катерина II показана просвіченою правительницею, яка турбувалася про свій народ, і про українців також. Скасування гетьманської влади К. Розумовського історик оцінив як остаточне приєднання «Малоросії» «...к главному составу ея...».

Отже, фактичний зміст книги Д. Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії», наведені ним документи, свідчать про прихильність її автора до трактування істо-

рії України з позицій автономізму. Тон книги, витриманої в дусі лояльності до російського уряду, не вступає в протиріччя зі змістом. «Історія Малої Росії» витримала три прижиттєві видання (1822, 1830, 1842) та залишалася єдиною узагальнюючою працею з історії України до початку ХХ ст. Наведений у ній фактичний матеріал широко використовувався не лише істориками, а й письменниками, зокрема М. Гоголем, Є. Гребінкою, О. Пушкіним.

Вагомий внесок в українознавчі дослідження належить одному з активістів Одеського товариства *Аполлону Скальковському* (1808–1898) – уродженцю Житомира, вихованцю Віденського та Московського університетів. Завдяки йому вдалося врятувати від знищення архів Війська Запорозького, впорядкувати й оприлюднити його частину. А. Скальковського називають «Геродотом Новоросії», оскільки написав перше дослідження з історії Південної України – «Хронологічний огляд історії Новоросійського краю» («Хронологическое обозрение истории Новороссийского края», 1836–1838). Від цієї теми історик перейшов до вивчення українського козацтва, підготувавши низку праць, серед яких «Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького» («История Новой Сечи или последнего коша Запорожского», 1841, 1846), «Наїзди гайдамак на Західну Україну у ХVІІІ столітті» («Наезды гайдамак на Западную Украину в ХVІІІ столетии», 1845) та інші. А. Скальковський послідовно проводив думку про великі заслуги козацтва перед християнськими країнами, для яких воно виступало захистом. Проте з наближенням до сучасності автор демонстрував все делікатнішу місію адвоката запорожців. Не маючи змоги засудити ліквідацію Січі, автор зайняв компромісну позицію, наголосивши на внутрішній кризі Запоріжжя, яка підточувала його демократичний устрій, та визнавши беззаконне насилля козаків на російському кордоні. Виступаючи захисником українського козацтва, А. Скальковський вдався до негативізації гайдамак. Пішовши за польськими авторами, він зобразив повстанців темною юрбою злочинців, «сухопутними піратами», чий шлях був вкритий пожежами та кров'ю. Повернувшись до цієї теми через майже наприкінці життя, А. Скальковський звернув увагу на масовий характер повстання, засудив участь російських військ у його придушенні.

Загалом А. Скальковський своїми дослідженнями сприяв поширенню історичних знань, збагаченню та збереженню джерельної бази української історії. Його діяльність сприяла перетворенню Одеси на осередок наукового історичного українознавства.

Першим ректором Університету Св. Володимира був *Михайло Максимович* (1804–1873) – визначний український природознавець, історик, етнограф. Уродженець Золотонощини, вихованець Новгород-Сіверської гімназії та Московського університету, він поєднав у своїй творчості природо-, мово- та українознавство. Незважаючи на те, що за українофільські погляди царизм всіляко усував його від

академічно-наукової діяльності, він багато зробив на ниві української історії. Науковець запропонував одну з перших періодизацій української історії, виклавши її у статті «Нечто о земле Киевской» (1864). Відповідно до політичної ознаки він виділив шість етапів – від постання руської держави до ліквідації Гетьманщини.

Як прихильник романтизму та народницького напрямку в історичній науці М. Максимович чільне місце відводив проблемам формування українського народу, його самобутності. На основі опрацювання давньоруських літописів він відкинув твердження М. Погодіна про «великоруське населення» Києва та «запустение» Подніпров'я внаслідок монголо-татарської навали та переконливо довів, що суспільно-політичне і духовне життя Київщини не припинялося і в часи монголо-татарського панування, вказав на спадкоємність княжої та козацько-гетьманської доби в українській історії.

Звернувшись до проблеми походження українського козацтва, він відніс його не до етнічної, а до соціальної категорії. «Наші козаки – не хто інші як українці, ... козацтво було званням, станом, а не племенем», – зауважим М. Максимович. Він наголосив на співпадінні інтересів козацтва та українського народу загалом. Також вперше в історичній науці Михайло Олександрович подав неупереджену оцінку гайдамацького руху (статті «Сказание о колиивщине», «Известия о гайдамаках»)), показавши його як історично зумовлену справедливу боротьбу за визволення.

Праці М. Максимовича мали велику вагу у розвитку історичних знань, у становленні української національної історичної науки. Велика заслуга М. Максимовича в започаткуванні української археографії як видавця «Руської правди», «Повісті минулих літ», багатьох інших унікальних історичних пам'яток: грамот, універсалів, актових документів. Він автор першого віршованого перекладу «Слова о полку Ігоревім» українською та російською мовами, засновник літературно-публіцистичних альманахів «Денниця», «Киевлянин», «Украинец». Зрештою він є засновником методу критичного аналізу літератури та джерел. Своїм інтелектом і творчістю М. Максимович справив колосальний вплив на виховання кількох поколінь українських істориків, на започаткування історичної науки в Україні як такої.

У 1840-х рр. на арену історичної науки вийшов видатний історик **Микола Костомаров** (1817–1885) – вихованець Харківського університету, один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, автор знаменитої «Книги буття українського народу». У 1864 р. вчена рада Київського університету присвоїла йому ступінь доктора російської історії, а в 1876 р. він став членом-кореспондентом Російської академії наук.

Монографічні дослідження М. Костомарова «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа», «Мазепинці», наукові розвідки про гетьманів І. Виговського,

Ю. Хмельницького, тритомник «Русская история в жизнеописаниях ее важнейших деятелей» – це вагомий масив знань з української та російської історій, побудований на широкому колі документальних джерел. Заслуга М. Костомарова насамперед у тому, що дослідження української історії він намагався поставити на наукову основу, обґрунтувати ідею окремішності української нації, її права на власну державу, самобутності українського історичного процесу. Будучи представником романтичного напрямку історіографії, вчений під впливом репресій супроти українського руху поступово відходив від ідеї українського автономізму до ідеї слов'янської єдності, слов'янського федералізму.

М. Костомаров здійснив справжню революцію в сучасній йому історичній науці, заявивши, що справжній герой історії – народ. Зосередившись на вивченні саме історії народу, що відповідало канонам романтизму, він започаткував потужний народницький напрям, який зберігає свої позиції і в сучасній українській науці.

В українській історіографії постать М. Костомарова знакова, вона невіддільна від становлення наукового українознавства. Його перу належить понад 200 праць з історії України і Росії. Історизмом проникнута більшість художніх і публіцистичних творів історика.

4. Історична думка у західноукраїнських землях

У Галичині праці історичного характеру почали з'являтися ще з середини XVIII ст. Серед авторів переважали польсько-шляхетські історики, які здебільшого негативно ставилися до українського руху. Серед них Ян Юзефович – львівський римо-католицький канонік, автор літопису, в якому головна увага була привернута до подій Визвольної війни середини XVII ст., селянських і козацьких повстань. Його ідейна заангажованість виявилася у негативній характеристиці Богдана Хмельницького та інших ватажків народних рухів. Подібні погляди обстоювали й інші польські історики. Водночас стали створюватися праці українських авторів, насамперед служителів Української греко-католицької церкви.

1830–1840-і рр. в історії Галичини знаменувалися пробудженням національного руху і національної свідомості. Носієм і поширювачем національно-визвольних ідей тоді була молода галицька інтелігенція з різночинців. До неї належав гурток «*Руська трійця*», утворений у Львівській семінарії, в особі *Маркіяна Шашкевича*, *Івана Вагилевича* і *Якова Головацького*. З діяльністю «Руської трійці» пов'язані такі напрями досліджень: історичне народознавство та етнографія. Праці Головацького «Велика Хорватія, або Галицько-Карпатська Русь», «Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі», статті І. Вагилевича про гуцулів, бойків і лемків розширили історичні уявлення українського народу про свою розмаїтість. Досліджуючи його історичне минуле, особливу увагу вони звертали на

княжі традиції, на організацію політичного життя в Київській та Галицько-Волинській державах, на козацько-гетьманські часи. Їхні твори проникнуті гордістю за державну могутність і славу Київської Русі, пам'ятки її культури. Найбільший інтерес діячі «Руської трійці» виявили до Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. М. Шашкевич підготував для альманаху «Зоря» життєпис гетьмана, а Я. Головацький опрацював «Львівський літопис» як важливе джерело до історії козацько-гетьманської доби. Низку творів на історико-етнографічну тематику було оприлюднено в альманахах «Русалка Дністрова» та «Вінок русинам на обжинки».

Провідним істориком, етнографом та архівістом Галичини початку ХІХ ст. був *Денис Зубрицький* (1777–1862). До узагальнюючих його праць відносять «Історію древнього Галицько-Руського князівства», яка була опублікована 1852 р. Праці Д. Зубрицького спростовували інсинуації польської історіографії щодо польськості Галичини. У них переконливо доводилося, що Галицька і Волинська земля з найдавніших часів була невід'ємною частиною давньої Русі, яка, на його думку, ділилася на Південну, Північну та Західну. На загал, ім'я Д. Зубрицького в українській історіографії пов'язується, насамперед, з критичним опрацюванням джерел, підготовкою їх до друку, публікацією, зі створенням наукових праць регіонального значення.

Таким чином, розвиток української думки у західноукраїнських землях наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. відбивав загальні тенденції посилення в ній наукових засад, романтично-патріотичного спрямування.

* * * * *

Отже, перша половина ХІХ ст. – важливий період у процесі становлення української історичної науки, який розгортався на тлі Українського національного відродження. Завдяки копіткій роботі народознавців та істориків формувалося уявлення про самобутність українського народу. На межі ХVІІІ–ХІХ ст. українська історична думка відокремилася від російської та польської. Розходження було неминучим, оскільки підґрунтя мало внутрішню логіку визрівання національних особливостей розвитку слов'янських народів. Під впливом українського відродження, поширення ідеології романтизму та козацького автономізму посилювався процес визрівання національних засад української історичної думки.

ТЕМА 3 ІСТОРІЯ ПІД ЗНАКОМ ПОЗИТИВІЗМУ

3.1. Початки «індустрії» історичних знань

1. Позитивізм – філософська основа дослідження історії
2. Обличчя позитивістської історії
3. Інституційний розвиток історичної науки

1. Позитивізм – філософська основа дослідження історії

Перша половина XIX ст. ознаменувалася швидким індустріальним розвитком передових західноєвропейських країн і пов'язаним із ним прогресом природничих наук, чиї успіхи (еволюційна теорія Ч. Дарвіна, еволюційна теорія щодо геологічних явищ Ч. Лайєлля, відкриття внутрішньої будови клітини М. Шлейденем і Т. Шванном) дали підстави для внесення серйозних корективів до наукової картини світу. Нові здобутки наукового пізнання знайшли відбиток у філософії позитивізму. Вона прагнула протиставити раціональному споглядальному світобаченню Просвітництва та Романтизму таке розуміння світу, яке б ґрунтувалося на раціонально-емпіричних засадах. На противагу досить довільним розумовим побудовам, які часто заводили дослідників у сферу ірраціонального, виникли міркування про необхідність обіпертя науки на позитивне, емпірично перевірене знання. Виразник цих тенденцій – філософія позитивізму, яка поряд із природними явищами включила в обрій своїх зацікавлень і людину, і суспільство.

Засновником філософії позитивізму вважається французький вчений **Огюст Конт** (1798–1857). Він переглянув поширену на той час класифікацію наук, розташувавши їх відповідно до історії виникнення, розвитку, ускладнення предмета і зростання складності явищ, які досліджувалися. З класифікації виходило, що найбільш складному живому організму – суспільству – повинна відповідати нова наука «соціальна фізика», яку пізніше О. Конт назвав «соціологією». Свої міркування французький мислитель виклав у кількох великих працях – 6-томному «Курсі позитивної філософії», «Позитивістському катехизисі», багатьох інших. **Головна ідея О. Конта полягала в тому, що істинне знання про дійсність може бути отримане лише дослідним, позитивним шляхом.**

Для історичної науки поширення позитивізму означало нові установки, які мали зблизити її з природознавством. Його методами вона повинна була послуговуватися для того, щоб відшукати «природні закони» історії для створення універсальної історії. Історія повинна була описувати зовнішню структуру явищ, що дало б можливість встановити зв'язки, закони, а це, зі свого боку, приведе до

встановлення законів історичного розвитку, що повинно надати історії прогностичної функції. О. Конт сформулював гасло позитивістів: *«Знати, щоб передбачати, і передбачати, щоб мати можливість діяти»*.

Погляд історика акцентувався на «загальному», «індивідуальному» відводилося другорядна роль. Особистості розглядалися лише як продукт свого середовища. Це призводило до соціологізації історії, заміни індивідуальної історії колективною – «історією без імен». О. Конт розглядав суспільство як «соціальну систему», що складається з певних елементів, кожен із яких виконує відповідні функції. Важлива риса позитивізму – утвердження теорії прогресу людства. Ідея прогресу набувала оптимістичного забарвлення. Для О. Конта сутність історії – не в пізнанні індивідуальної історії, а у виявленні закономірностей. Щодо історії О. Конт вважав, що її в науковому сенсі не існувало, оскільки історики нагромаджували окремі факти, не ставлячи за мету «пошук законів, котрі керують розвитком людства».

Прогресистський акцент філософської системи О. Конта дістав продовження в теорії англійського публіциста, філософа, соціолога *Герберта Спенсера* (1820–1903). Він базувався на ідеї так званого «соціального дарвінізму», вважаючи, що всесвітній розвиток ґрунтується на основі природного відбору від неокреслених форм до впорядкованих. Поза законами природи, на його думку, немає інших законів. У суспільстві прогрес реалізується через «малі революції». Безпосереднім генератором їх є герої, котрі виступають продуктом певного середовища. Вчений вважав соціологію «справжньою» історичною наукою, а традиційну історію зараховував до описово-розповідних дисциплін. Г. Спенсер критикував сучасних йому традиційних істориків за волюнтаризм і біографізм, нездатність зрозуміти залежність людської діяльності від рівня культури даного суспільства, яка, своєю чергою, зумовлена економічним і технічним розвитком, що створює підстави для практичної реалізації людських здібностей.

Під впливом ідей О. Конта та Г. Спенсера історики пояснення минулого почали вважати «правильним» лише, коли його вписано в закони, що керують історією.

У річичі позитивістських ідей історики більшості європейських країн зацікавилися різними сторонами суспільного життя і розпочали їхнє спеціальне вивчення. Зокрема зародилися окремі напрями та школи – «економічної історії», «соціальної історії», «історії культури», «історії держави і права» тощо. Представники кожного з них спиралися на певні теоретичні узагальнення, слабкістю яких була відсутність інтегрального уявлення про загальноісторичний процес або трактування останнього з позицій передусім природничо-соціальних. Теоретики позитивізму в різних країнах концентрували увагу на історичних фактах і процесах, трактуючи їх з позицій емпіризму.

Історики, які дотримувалися позитивістського канону, не сумнівалися в здатності своїх досліджень створювати об'єктивну картину минулого, основним елементом якого був історичний факт. Своєрідний культ історичного факту становив ще одну прикметну рису парадигми історіописання XIX ст. Вважалося, що існують незаперечні факти, незалежні від суб'єкта пізнання (історика), які містяться в історичних джерелах. Завдання історика полягало їх у виявленні для побудови на основі цих фактів конструкції історичної концепції. У такий спосіб установлювався ланцюг послідовності: історичне джерело – історичний факт – історична концепція, що забезпечувала можливості наукового дослідження. Пріоритетного значення у дослідженні надавали опрацюванню документів; проблему їхнього пояснення історики XIX ст. найчастіше ігнорували. Єдино можливими історичними джерелами визнавали архівні документи. Визнавалося відставання історії від природничих наук, способом подолання якого проголошувалося відкриття законів суспільного розвитку. Так формувався один із найважливіших структурних елементів парадигми історії XIX ст.: переконання в закономірному характері суспільного розвитку, пізнання якого є метою історії. Наслідком стало поширення в XIX ст. історичного макродослідження, де на розлогодому фактичному матеріалі в широких просторово-часових межах формулювали історичні закони, що мали пояснити не лише минуле, але й з'ясувати сьогодення та передбачити майбутнє.

Науковці вірили в те, що вони можуть формулювати універсальні, непорушні закони суспільного розвитку на зразок природничо-наукових; панував сцієнтизм – наукоподібність. Історики апелювали до досвіду природничих і точних наук, авторитету експерименту. Бачення людини вирізнялося однобічністю: зазвичай звертали увагу на видатних особистостей у сфері політики, економіки, культури. Переважала політична (державна, військова, дипломатична) історія. Водночас характерною рисою історичної думки був європоцентризм – погляди на всесвітню історію, які і надавали провідного значення в процесі історичного розвитку європейській (ширше – західній) цивілізації; абсолютними вважали винятково європейські норми й цінності. Отже, ключовими компонентами уявлень, усталених у співтоваристві істориків другої половини XIX ст., що позначають як класичний історизм, були:

- впевненість у можливостях дослідника отримати об'єктивне знання,
- лінійно-прогресистське тлумачення історії,
- європоцентризм,
- монізм,
- сцієнтизм,
- фактологізм.

2. Обличчя позитивістської історії

Позитивістської методології дотримувалася більшість європейських істориків другої половини XIX ст. Найбільш послідовним втіленням образу позитивного методу в історичній науці стала історична школа Л. Ранке, «вчителя Європи», та його учнів. Започаткована в Німеччині в 1830–1840 рр., вона згодом набула провідного становища в європейській історіографії як еталонна щодо культури історичного дослідження.

Леопольд фон Ранке (1795–1886), професор Берлінського університету, автор понад шістдесяти творів з історії країн Середземномор'я, Пруссії, Франції, Англії, історії папства, міжнародних відносин. 1824 р. побачила світ його перша праця «Історія романських і германських народів». У 85-річному віці він розпочав роботу над «Всесвітньою історією», встигнувши написати перші десять її томів. З його іменем пов'язане формування напряму «німецької класичної історії», який мав великий вплив на розвиток світової історичної думки.

Л. Ранке вважав, що весь хід історії визначався Божественним провидінням, яке в кожному нову епоху знаходить конкретний прояв у державі, котра, своєю чергою, є витвором конкретного народу. Інтереси окремої людини повинні підпорядковуватися державі, а політика є визначальною сферою суспільного буття і тому заслуговує на головну увагу з боку дослідників. У своїх працях він досліджував насамперед міжнародні відносини та політичну історію країн, використовуючи, на його думку, більш достовірні офіційні джерела.

Цінність історичної реконструкції минулого полягала в прагненні відтворити втілення Божественної ідеї, що передбачало максимальну акуратність і ретельність у роботі з документами минулого, перевагу точності абстрактним теоріям просвітителів і художнім образам романтиків. Критерієм відбору свідчень для німецького автора було їхнє значення для подальшого розвитку подій. Німецький історик вважав можливим і доцільним пізнання дійсного минулого науковими методами, які повинні відновити реальність попередніх станів держави настільки, наскільки вона відбита у джерелах. Визнаючи можливість емпіричного пізнання минулого, Л. Ранке великої ваги надавав методиці опрацювання джерел, твердив, що іншої історії, ніж вона є у джерелах, немає. Тому потрібно уважно ставитися до вивчення документів.

Представники школи Л. Ранке зробили історизм, а потім і позитивізм засадничими принципами досліджень, мінімізувавши успадкований від романтизму містицизм, сентименталізм, художню риторичку. Методологічне кредо Л. Ранке сформульоване в передмові до праці «Історія романських і германських народів з 1494 по 1535 р.»: *«Історії призначають функцію суду над минулим, напучування сучасників задля користі майбутніх поколінь, але вона не почуває себе гідною таких високих обов'язків, вона має тільки розповісти, як воно сталося насправді»*.

Школа Л. Ранке відрізнялася від романтичного напрямку свідомим прагненням до наукового, «об'єктивного» відтворення дійсності. Саме тому історик доклав зусиль для розробки принципів відбору та дослідження джерел. Дослідницька методика Л. Ранке, що ґрунтувалася на позитивістському розумінні завдань історичного аналізу, мала такі засади:

- об'єктивні факти містяться здебільшого в архівних матеріалах політичного характеру (повідомлення послів, листування державних діячів);
- те, чого немає в документі (думки, чутки), не існує для історії;
- правильне використання джерел вимагає філологічного аналізу, встановлення автентичності та достовірності документа й інших прийомів зовнішньої та внутрішньої критики тексту.

До заслуг Л. Ранке потрібно віднести:

- відділив вивчення минулого від емоційності сьогодення;
- був не першим, хто використав архіви, але першим, хто опрацював їх ретельно;
- розвинув критичний метод стосовно аналізу офіційних джерел, що піднесло німецьку історичну школу до рівня найфаховішої на той час у Європі.

Будучи гарним знавцем джерел, Л. Ранке запровадив у Берлінському університеті нову форму роботи зі студентами – семінар, де критично аналізувалися джерела з середньовічної історії Німеччини. Так сформувалася історична школа Л. Ранке, з якої вийшла плеяда визначних істориків та яка мала великий вплив на історичне знання XIX та XX ст.

Позитивістську концепцію історичного знання поділяли представники «російської історичної школи». На її становлення великою мірою вплинула соціально-політична обстановка в пореформеній Росії. Пріоритетні теми ґрупувалися навколо історії соціальних відносин і соціальної боротьби, особливо у зламні періоди розвитку суспільства. Серед яскравих представників цієї школи – **Микола Карєєв** (1850–1931), головним предметом дослідницької роботи якого була історія Великої французької революції та її передумов. Йому також належить велика кількість робіт з методологічних проблем історичної науки, зокрема «Сутність історичного процесу і роль особи в історії» («Сущность исторического процесса и роль личности в истории», 1890), «Історіологія. Теорія історичного процесу» («Историология. Теория исторического процесса», 1915).

На його погляд, у вивченні історії можливі різні ступені пізнання: від конкретних деталей до загальних характеристик. В історії одночасно діє багато факторів, що задають різні вектори змін, тому не варто зводити варіативність соціального і культурного життя до дії якої-небудь однієї причини, наприклад, економіки, як це робить марксизм. Усі суспільні явища є проявами духовної взаємодії між людьми, через що жодне суспільне явище, на думку М. Карєєва, не може бути

зрозумілим без виявлення ставлення до нього з боку тих чи інших суб'єктів. Провідна роль в історії належить народним масам. Значення особи в історії вагоме, але обмежене колективною психологією. Соціальна організація визначає становище індивідів в економічному, політичному, правовому просторі, що задають межі індивідуальної свободи. Міра свободи, допустима в цьому суспільстві, фокусується в суспільний ідеал, рух до якого задає критерії соціального прогресу, в процесі якого дедалі більша кількість людей перестає бути знаряддям чужої волі.

Видатним представником «російської історичної школи» був **Іван Лучицький** (1846–1918), випускник і професор Університету Св. Володимира, доктор все-світньої історії, член-кореспондент Російської академії наук. Він висловлював впевненість в існуванні загальних історичних законів і у принциповій можливості їх пізнання. Більшість його робіт було присвячено соціально-економічній історії, проблемам історії селянства в середні віки або напередодні і під час Великої французької революції XVIII ст. І. Лучицький першим став застосовувати статистичний метод в історичних дослідженнях.

Ще одним учасником школи був **Максим Ковалевський** (1851–1916), випускник Харківського університету, професор Московського, Петербурзького та інших університетів. Він займався історією права та економічною історією. М. Ковалевський цікавився, з одного боку, питанням походження та функціонування англійського місцевого самоврядування – темою, яка привертала багатьох європейських істориків-лібералів, з іншого – соціально-економічною історією середньовічної Англії. Будучи яскраво вираженим позитивістом, досліджував історію у соціологічному вимірі.

Стимулом до вивчення історії Західної Європи епохи середньовіччя і нового часу представниками «російської історичної школи» було їхнє прагнення зрозуміти загальні закономірності і спертися на досвід країн, які вже пройшли той шлях, який мав бути в Росії. Представники «російської історичної школи» прагнули поєднувати конкретно-історичні дослідження з розробкою теоретико-методологічних та історико-соціологічних проблем. Вони визнавали існування історичної закономірності, органічний зв'язок минулого та сьогодення.

Василь Ключевський (1841–1911) походив із родини священників, випускник Московського університету. На останніх курсах В. Ключевський зосередився на вивченні російської історії під керівництвом С. Соловйова. Професійне життя було пов'язане з Московським університетом, у якому обіймав посади професора кафедри російської історії, декана історико-філологічного факультету, проректора. В. Ключевський відійшов від теоретичних установок «державної школи» і розглядав російську історію як частину світової. Виділивши чотири «історичні сили», що визначали у своїй сукупності історичний процес – природу країни, фізичну природу людини, особистість і суспільство, – він створив концепцію історії

Росії, яка, зокрема викладена у праці *«Курс російської історії»* («Курс русской истории»). Теоретичні основи історичної концепції В. Ключевського відображали методологічні шукання наукової думки другої половини XIX ст. На відміну від позитивістів він поділяв думку про суб'єктивний характер процесу пізнання, відображення в історичних дослідженнях особистого сприйняття подій автором. Цінуючи історичну науку, звертав увагу на необхідність практичного результату вивчення історії: *«Ціна всякого знання визначається його зв'язком з нашими потребами та вчинками»*.

В. Ключевський чималу увагу приділяв методології історії. Він наголошував на необхідності вивчення нерозривного зв'язку російської історії та загальноєвропейської. Новаторство В. Ключевського проявилось у визначенні предметом історичного дослідження історичного процесу, «історичного руху», який розглядав як розвиток суспільних класів, роль і взаємовідносини яких змінювалися у зв'язку з економічним і політичним становищем країни. За умови звернення, насамперед, до внутрішніх соціально-економічних процесів зовнішньополітична історія держави відходила на другий план, поступаючись місцем дослідженню господарського життя країни, її економіки і торгівлі. Минуле українських земель історик розглядав у контексті історії Російської держави.

3. Інституційний розвиток історичної науки

В останній чверті XIX ст. завершувалося формування організаційної структури історичної науки та системи професійної історичної освіти. Повсюдно створювали кафедри історії, започатковувалися історичні семінари в університетах. Якщо на початок XIX ст. в університетах Німеччини було 12 кафедр історії, то на кінець – 175. У Великій Британії перший університетський систематичний курс з історії почали читати в 1870-х рр., у США перша історична кафедра створена в 1881 р., у Німеччині вже на початку 1860-х рр. існувала спеціалізація з різних галузей історичних знань. Студенти та викладачі з інших країн приїжджали до Німеччини вчитися в історичних семінарах Берлінського, Мюнхенського, Лейпцігського та інших університетів. Поступово по всій Європі поширювався досвід підготовки фахівців за зразком семінарів Л. Ранке. Відбулося інституціональне оформлення історичної науки. Засновувалися інститути історії при академіях і незалежно від них з'являлися історичні журнали та численні наукові товариства.

На другу половину XIX ст. припав розквіт «індустрії знань», коли історичні тексти продукувалися у великій кількості. У Франції з 1876 р. почав виходити журнал «Історичний огляд» («Revue historique»), завданням якого була пропаганда історичних знань і боротьба за реорганізацію історичної освіти у Франції. У Німеччині поряд з провідним «Історичним журналом» («Historische Zeitschrift», з 1859) з'явилися періодичні видання Геттингенського, Лейпцігського, Гейдель-

берзького університетів, виникло багато місцевих історичних товариств і комісій зі своїми друкованими органами та щорічними конференціями. В Англії з 1886 р. виходив «Англійський історичний журнал» («English Historical Rewiew»). У другій половині XIX ст. цей досвід запозичили університети США, Російської імперії. Університети розпочали публікацію документів. Разом із великою кількістю індивідуальних монографій, публікацій джерел (хронік, актів та інших матеріалів), статей у науковій періодиці виходять у світ різноманітні довідники та багатомномні колективні праці – серійні видання зі всесвітньої історії, як, наприклад, 12-томна «Загальна історія з IV століття до нашого часу» (1887–1903), у створенні якої взяли участь 70 французьких істориків.

Під впливом зростання інтересу до історії розширювалася колегіальність наукової діяльності. Зокрема була започаткована традиція наукових конференцій. 1900 р. у Парижі було проведено перший Міжнародний конгрес історичної науки, який був присвячений проблемі порівняльної історії. Це зібрання працює до початку XXI ст., кожні 5 років збираючи науковців усього світу задля обговорення проблем історичної науки. В Росії на межі XIX–XX ст. працювали Археологічні з'їзди, перший з яких відбувся 1868 р.

Історія в цей час почала дробитися. На місце узагальненої політичної історії приходять економічна, соціологічна, військова, культурна історія. Як наслідок, відбувалося формування дисциплінарних структур історичної науки. Наукове історичне дослідження вже підпорядковувалося обов'язковим правилам, зокрема: обмін науковою інформацією, окреслення проблем на міжнародному рівні, уніфікація процедури захисту наукових ступенів. Саме в цей час формувалися перші наукові школи: малонімецька, польська ліберальна тощо.

* * * * *

Дослідницька парадигма позитивізму захопила доступним викладом, оптимізмом, соціальною спрямованістю. Вона мала неабиякий вплив на розвиток історичної науки, що проявилось зокрема в такому:

- розширення джерельного та предметного поля дослідження, накопичення фактичного матеріалу у небачених до того масштабах, коли на перший план висувалися проблеми соціальної, економічної та культурної історії;
- запровадження соціологічного методу у вивчення суспільства як цілісного організму, що розвивається завдяки певним чинникам;
- поглибленні спеціалізації історичного знання, яке розпадалося на окремі галузі не тільки по країнах та епохах, а й за окремими проблемами;
- вдосконалення методики наукового дослідження, «техніка» опрацювання документів, згідно з якою відхилення від інформаційного змісту джерела вважалося мало не «зрадою» науки, внаслідок чого скрупульозна робота з джерелами стала стандартом фахівців у галузі історії;

- систематичне застосування порівняльно-історичного методу, аналіз письмових і речових пам'яток;
- розширення понятійно-категоріального апарату за рахунок запозичень від природознавства: до лексики історика увійшли такі поняття як «еволюція», «каталізатор», «механічний процес» та багато інших, які давали змогу описувати закономірності, що діяли в людському суспільстві;
- розвиток спеціальних дисциплін, серед яких – дипломатика, нумізматика, палеографія, а також суміжних наукових галузей – археології, історичної географії, етнографії.

1.2. Українська національна історична наука

1. *Організація історичної науки в українських губерніях*
2. *Напрями вивчення української історії*
3. *Історична наука в західноукраїнських землях*

1. Організація історичної науки в українських губерніях

У другій половині XIX ст. в Україні поглиблювалася інституалізація історичної науки, розширювалася мережа освітніх закладів і наукових об'єднань. Цьому сприяли як суспільна потреба у подальшому заглибленні у минувшину, так і реформи, які проводилися в Російській імперії у 1860–1870-х рр. Позитивний вплив справило затвердження з 1863 р. університетського статуту, який вирізнявся досить високим рівнем демократизму, що проявилось у запровадженні автономії університетів, допуску до вищої освіти різночинного елементу (а не лише дворян), збільшення фінансування освіти тощо.

Важливим осередком історичної науки став *Новоросійський університет*, відкритий у 1865 р. на базі Рішельєвського ліцею. В його складі функціонував історико-філологічний факультет, учені якого співпрацювали з міським музеєм старожитностей, досліджуючи історію Північного Причорномор'я, античні міста, скіфсько-сарматську добу, розселення слов'ян. Незважаючи на помітні проросійські та промонархічні настрої, що насаджувались у стінах університету, тут формувалося нове покоління істориків, які працювали над вивченням української історії, підтримували зв'язки з науковцями Києва, Харкова, Львова.

У другій половині XIX ст. було створено низку об'єднань із вивчення української історії. 1873 р. при Київському університеті розпочало діяльність *Історичне товариство Нестора-літописця*. Серед активних його членів виділялися В. Антонович, В. Іконников, М. Дашкевич та інші. Основні набутки Товариства публікувалися в «Чтениях». Тематика досліджень охоплювала найважливіші пе-

ріоди української історії, але домінуюче місце відводилося історії козаччини та Гетьманщини, Визвольній війні українського народу, діяльності Б. Хмельницького.

1873 р. у Києві було створено *Південно-Західний відділ Імператорського російського географічного товариства* як складову Імператорського географічного товариства Російської імперії. Його очолив Григорій Галаган, чернігівсько-полтавський поміщик, нащадок козацько-старшинського роду, відомий як меценат української культури. Поряд з В. Антоновичем, М. Драгомановим у роботі відділу брали участь етнограф та антрополог Ф. Вовк, дослідники права П. Чубинський та О. Кістяківський, філологи П. Житецький та К. Михальчук та інші. Це об'єднання мало на меті дослідження етнографічного та економіко-статистичного життя України. Серед здобутків Відділу – видання творів М. Максимовича, «Записок Південно-Західного відділу» та проведення у 1874 р. III Археологічного з'їзду у Києві, на якому були представлені здобутки з вивчення української історії. Південно-Західний відділ припинив діяльність у 1876 р. відповідно до Емського указу.

Діячі Товариства Нестора-літописця та Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства ініціювали заснування часопису *«Київська старовина»*, який публікував статті з української історії, археології, етнографії, географії, літератури. На сторінках журналу розміщувалися не тільки наукові статті, бібліографічні огляди, але й документальні матеріали (законодавчі акти, гетьманські універсали, грамоти митрополитів тощо), мемуари, щоденники, листи видатних українських діячів, фольклорні та етнографічні пам'ятки. З історичними та етнографічними розвідками на сторінках часопису виступали В. Антонович, О. Лазаревський, Б. Грінченко, І. Франко та інші.

Початок ХХ ст. позначився подальшим розширенням географії наукових осередків української історичної науки. Деяке послаблення реакційно-цензурного тиску царизму на український рух, що стало наслідком революційних виступів 1905 р., дало змогу М. Грушевському перенести в 1906 р. видання Літературно-наукового вісника НТШ до Києва, а в 1907 р. заснувати тут *Українське наукове товариство* (УНТ) із завданнями, подібними до завдань НТШ у Львові (про яке йтиметься далі). Метою товариства був розвиток української науки, зокрема історичної, пропаганда її здобутків серед найширших кіл населення. Його очолив М. Грушевський. УНТ мало три секції: історичну, філологічну та математично-природничу. Його внесок у розвиток історичної науки вимірюється вагомим добробком таких відомих учених, як В. Антонович, М. Грушевський, Ф. Вовк, М. Василенко, Б. Грінченко, О. Грушевський та інших його членів. Товариство влаштувало публічні засідання з актуальних проблем історичної науки, наукові доповіді, опублікувало 18 томів «Записок УНТ» (за редакцією М. Грушевського), у яких переважали праці історичного, етнографічного, філологічного спрямування.

2. Напрями вивчення української історії

У другій половині XIX ст. поряд з Києвом, Харковом, Одесою сформувались осередки історичної науки на Лівобережжі, зокрема в Чернігові та Ніжині. Тут плідну дослідницьку та археографічну роботу проводив **Олександр Лазаревський** (1834–1902) – виходець з Конотопщини, з родини, яка підтримувала дружні відносини з Т. Шевченком, вихованець Петербурзького університету. Працюючи в судах Чернігова, Ніжина, Полтави, він зосередився на вивченні унікальних документів з фондів Гетьманської канцелярії та Малоросійської колегії, полків Лівобережжя, матеріалів місцевої казенної палати. О. Лазаревський – автор понад 400 наукових праць, що охоплюють досить обширну проблематику, домінуюче місце в якій належить джерелознавчим дискурсам та археографічним публікаціям. Ще будучи студентом, він опрацював і видав «Указатель источников для изучения малороссийского края». Оприлюднивши щоденники Миколи Ханенка, Якова Маркевича, Павла Апостола, листи Андріяна Чепи та інших, історик заклад наукові засади публікації архівних документів, матеріалів особового походження. Цінність має тритомник «Описание Старой Малороссии», завдяки якому помітно збагатилася джерельна база української історії.

Виразним представником позитивізму в українській історичній науці був **Михайло Драгоманов** (1841–1895) – вчений і публіцист, професор Університету Св. Володимира, який змушений був залишити кафедру та емігрувати за кордон, де провів більшу частину життя. Останні роки працював у Софійському університеті. Виходець з козацького роду з Полтавщини, він з молодих років захоплювався історією, народною творчістю, після закінчення історико-філологічного факультету залишився працювати на кафедрі античної історії Університету Св. Володимира. Брав активну участь у діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, у громадівському русі. За свої демократичні погляди, симпатії до українофілів у 1875 р. був звільнений з роботи в університеті та емігрував за кордон, де заснував часопис «Громада» і гурток соціал-демократичного спрямування. Разом із В. Антоновичем опублікував «Исторические песни малорусского народа» (1874–1875).

Наукову діяльність Драгоманов розпочав з вивчення проблем античної історії. Його перу належить низка ґрунтовних праць, прямо або опосередковано присвячених історії та етнографії України та українській літературі, які сприяли європеїзації української історіографії. Застосовуючи порівняльно-історичний метод дослідження, вчений обґрунтував місце національних і культурних цінностей українського народу в контексті європейської цивілізації («Чудацькі думки про українську національну справу»), його право на самостійний суспільно-політичний і культурний розвиток («Про українських козаків, татар та турок», «Пропащий час: українці під Московським царатом» тощо). Важливі роздуми про окре-

мішність українського народу, самобутність його історії і культури містить полеміка М. Драгоманова з Б. Грінченком у «Листах на Наддніпрянську Україну». Визнаючи ідею політичної та національної автономії України, її майбутнє пов'язував з децентралізацією та демократизацією Росії, з перетворенням її на федерацію, в якій будуть створені умови для вільного розвитку всіх суб'єктів, зокрема й України.

М. Драгоманов поділяв погляди прихильників соціологічного бачення історії. На його переконання, соціологічний метод спроможний істотно розширити сферу зацікавлень дослідника. Водночас він застерігав від необґрунтованих висновків, які можуть формулюватися не з докладного вивчення фактів, а з гіпотетичних побудов. Ідея прогресу, як результату історичного перебігу подій і як його внутрішньої суті, була наріжним каменем історіософських побудов М. Драгоманова. В історії вчений намагався віднайти насамперед те, що сприяло розумовому та соціальному поступу окремої особи, народу, людства.

В Університеті Св. Володимира працювала низка інших визначних істориків, серед яких особливо рельєфно вирізняється постать професора *Володимира Антоновича* (1834–1908) – вихованця історико-філологічного факультету, видатного вченого і громадського діяча. Йому судилося стати фундатором української національної історіографії, одним із творців наукової школи істориків-документалістів. Київську громаду, одним із засновників і провідників якої був В. Антонович, справедливо називають двигуном народницького руху, що суттєво впливав на розвиток історичної науки, українознавство взагалі, на утвердження народницького напрямку в українській історіографії, на формування історичної та національної свідомості українського суспільства. В. Антонович був головним редактором Тимчасової комісії для розбору давніх актів, очолював Історичне товариство Нестора-літописця, заснував архів і кілька музеїв університету, започаткував лекційний курс з історичного джерелознавства в Київському університеті. Його докторська дисертація була присвячена історії Великого князівства Литовського та місцю в ньому України.

У працях історика домінуюче місце посіли дослідження з української історії, серед яких: «Исследования о козачестве по актам с 1500 по 1648 год», «Последние времена казачества на правой стороне Днепра: по актам с 1679 по 1716 год», «Исследования о крестьянах в Юго-Западной России по актам 1700–1798 гг.», «Археологические находки и раскопки в Киеве и Киевской губернии в течение 1876 г.» та інші. Особлива заслуга В. Антоновича у збиранні, дослідженні та виданні документів з української історії, серед яких – 8-томний «Архів Південно-Західної Росії», «Сборник летописей, относящихся к истории Юго-Западной России», «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей», «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси». Червоною ниткою через

праці історика проходить ідея самобутності та неперервності українського народу. Він був у числі перших, хто науково застосував поняття «Україна-Русь», порушив питання про українськість Русі, виклав своє бачення історії українсько-польських та українсько-російських взаємин. В. Антонович у наукових працях виклав концепцію української історії як історії народних мас. Вона чітко простежується в лекційному курсі з історії українського козацтва, який він читав неофіційно.

Працюючи у Київському університеті, Антонович залучав до дослідницької діяльності найздібніших студентів, що заклало основи першої наукової школи істориків, яка дала українській історіографії цілу плеяду відомих науковців: М. Грушевського, Д. Багалія, О. Левицького, П. Голубовського, І. Линниченка, Д. Дашкевича та інших.

Серед визначних постатей на небосхилі української історичної науки вирізняється постать *Дмитра Яворницького* (1855–1940). Він був родом із с. Сонцівка Дергачівського району на Харківщині, сином дяка. Приват-доцент (викладач історії українського козацтва й археології) Московського університету, завідувач Музею старожитностей Катеринославської губернії. З 1920 до 1933 рр. працював в Інституті народної освіти; завідував кафедрою українознавства (1925–1929) в Катеринославі. У 1927 р. дослідник був призначений відповідальним керівником постійного археологічного нагляду та археологічних розкопок на території Дніпрельстану. Більшість праць науковця присвячено історії Запорізької Січі: «Вольності запорозьких козаків», «Іван Дмитрович Сірко – славний кошовий отаман війська запорізьких низових козаків», «Число і порядок запорізьких січей». Дослідник зібрав значний фольклорний, етнографічний й лексикографічний матеріал, на основі якого видав низку наукових студій.

Тритомна *«Історія запорізьких козаків»* Д. Яворницького вважається енциклопедією запорозького козацтва. Вона ґрунтується на широкій джерельній базі, яка складається з документальних, картографічних, археологічних, фольклорних, етнографічних, зображувальних та інших джерел, які вчений розшукав в архівах, бібліотеках, музеях, приватних колекціях і в багаторічних польових експедиціях. Вперше в історіографії Яворницький здійснив комплексне дослідження історії Запоріжжя від початку козаччини до середини XVIII ст.

У першому томі праці висвітлюється, за визначенням самого автора, «внутрішній побут запорозької общини». Тут ідеться про географію, топографію, гідрографію, рослинний і тваринний світ Запорізького краю, про устрій та функціонування Запорізького війська, збройні сили і бойові здібності козаків, церковний устрій та освіту на Січі, побут запорожців, заняття господарством, торгівлею, зовнішні стосунки з християнськими та мусульманськими сусідами. У другому та третьому томах розглянуто походження запорізького козацтва, його участь у боротьбі за національну та релігійну незалежність України проти Польщі, Криму

і Туреччини, також і у Визвольній війні українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького у середині XVII ст., в російсько-турецьких і російсько-шведських війнах тощо. В «Історії запорізьких козаків» висвітлена діяльність видатних українських гетьманів і кошових отаманів: Б. Хмельницького, С. Палія, П. Орлика, І. Сірка, І. Мазепи, К. Гордієнка, П. Калнишевського та інших. Д. Яворницький вважав запорожців автохтонним українським населенням, громадою, устрій якої базувався на народоправстві, якого ще не знала історія. Запорозький козак в уявленні вченого – це насамперед воїн і лицар, вірний і відданий товариш, який інтереси товариства ставить вище особистих. Саме в незалежності й демократичному устрої Запорізької Січі бачив Д. Яворницький причини її скасування у 1775 р. царським урядом Російської імперії. Д. Яворницький підкреслив прогресивну роль запорозького козацтва в історії українського народу та міжнародне значення його героїчної боротьби проти мусульманської турецько-татарської навали, що загрожувала усьому слов'янському світові.

Дмитро Багалій (1857–1932) народився в Києві у сім'ї ремісника. Здобував освіту на історико-філологічних факультетах Київського та Харківського університетів. 1882 р. захистив дисертацію на вчений ступінь магістра російської історії. 1887 р. отримав ступінь доктора історії. Протягом 1906–1910 рр. працював ректором Харківського університету. 1905 р. вступив до Конституційно-демократичної партії. 1906 та 1911 рр. входив до складу Державної ради від університетів. 1914 р. обраний міським головою Харкова. Взяв участь у створенні Української Академії наук. Із встановленням в Україні радянської влади Д. Багалій наприкінці 1920-х рр. перейшов на її бік, брав активну участь в організації науки та освіти.

У своїй творчості Д. Багалій спирався на ідеї позитивізму. Його наукова діяльність була пов'язана переважно з дослідженням конкретних проблем історії України другої половини XVII–XIX ст. Вченим було опубліковано понад 350 наукових праць з історії Лівобережної, Слобідської та Південної України XV–XVIII ст., з історії української культури, історіографії, археології, історичної географії, джерелознавства та суспільно-політичної думки. Центральне місце у творчості Д. Багалія займала історія Слобідської України, якій він присвятив понад 100 праць, започаткованих публікацією в 1887 р. докторської дисертації «Очерки истории колонизации и быта степной окраины Московского государства». Важливим етапом у дослідженні Слобожанщини став вихід у світ «Історії Слобідської України» – першої узагальнюючої історії краю. Д. Багалій досліджував також історію Харківського університету та життя й діяльність видатних діячів регіону: В. Каразіна, Г. Данилевського, П. Гулака-Артемівського.

Ще однією темою, яка привертала увагу науковця, була історія заселення та освоєння Південної України. Д. Багалій довів, що, незважаючи на привілеї, надані царським урядом іноземцям, основними колонізаторами були українські переселенці, насамперед запорожці, як найбільш пристосовані до місцевих умов.

Від української історіографії невіддільна діяльність *Олександри Єфименко* (Ставровської) (1848–1918) – визначного історика, етнографа, дружини П. Єфименка, теж історика і громадського діяча. Росіянка за походженням, вона пройнялася симпатією до українського народу, його історії, пройнялася духом української справи. Після звільнення чоловіка із заслання подружжя поселилося спочатку в Чернігові, а потім у Харкові, де й долучилося до активної науково-дослідної праці. З ініціативи Єфименків у Харкові зорганізувався історичний гурток, учасники якого захоплювалися українською тематикою. Під впливом праць В. Антоновича О. Єфименко опрацьовувала унікальні архівні документи та оприлюднила в «Киевской старине» низку цінних досліджень з історії українського Правобережжя та Слобожанщини, зокрема «Двенадцать пунктов Вельяминова», «Турбаевская катастрофа», «Очерки по истории Правобережной Украины» та інші. Нагромаджений і творчо осмислений джерельний матеріал ліг в основу фундаментальної за тогочасними мірками праці «История украинского народа», написаної на межі XIX–XX ст. Це була одна з перших узагальнюючих праць, у якій викладалася самотутня історія українського народу від найдавніших часів до XIX ст.

3. Історична наука у західноукраїнських землях

В українських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії, склалися сприятливіші умови для розвитку історичної думки у громадських формах. Недарма цей регіон назвали «українським П'ємонт». Розвитку історичних знань сприяла діяльність Товариства імені Шевченка, створеного 1873 р. за участі наддніпрянських громадських діячів і меценатів. У 1892 р. воно було трансформоване у *Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ)*, поставивши на чільне місце завдання розвитку української науки, збирання і зберігання старожитностей України. «Записки НТШ» публікували численні дискурси з української історії. Поряд з О. Барвінським плідну працю у НТШ провадили Ю. Целевич, І. Франко, В. Гнатюк. Період найвищого піднесення НТШ розпочався з переїздом до Львова М. Грушевського. У 1894 р. він очолив історично-філософську секцію, а з 1897 р. був обраний головою. За час його головування НТШ видало близько 800 томів наукових праць. Наприкінці XIX ст. Товариство об'єднувало близько 200 членів з усіх українських земель, до його складу було прийнято 19 іноземних науковців. У 1892 р. була заснована бібліотека НТШ, яка до Першої світової війни налічувала близько 300 тис. книг і журналів. Товариство по суті перетворилося на неформальну українську академію наук, координатора наукової діяльності в українських землях.

У другій половині XIX ст. відбувалося зближення поглядів на українську минувшину істориків Наддніпрянщини та західноукраїнських земель, історики Галичини дедалі частіше вдавалися до вивчення загальноукраїнських проблем.

У цьому контексті заслуговує уваги подвижницька діяльність *Олександра Барвінського* (1846–1926), який після консультацій з В. Антоновичем розгорнув видання «Руської історичної бібліотеки», у 24-х томах якої викладалась українська історія від найдавніших часів та охоплювала всі етнічні землі України. На думку укладача, історія української державності бере свій початок від Київської Русі, продовжувачем якої стала Галицько-Волинська держава. О. Барвінський виокремлював внесок українського народу у розвиток Польської і Литовської держав. Він гостро критикував прояви русофільства і став одним із творців програми Нової ідеї (1890), яка передбачала співпрацю української інтелігенції з галицькими поляками та австрійцями, лояльне ставлення до імперії Габсбургів. Як інші галицькі народовці, він підтримував ідею перетворення Галичини в потужний осередок загальноукраїнського національного Руху.

Західноукраїнська історична думка, розвиваючись на порубіжжі із Західною Європою, вбирала в себе ідеї і впливи зарубіжних наукових та суспільно-політичних течій. У 1888 р. польський історик К. Ліске заснував у Львові Історичне товариство, метою якого було сприяння розвитку історичної науки, висвітленню історії Червоної Русі. І хоча Товариство об'єднувало переважно польських істориків, воно сприяло проведенню досліджень з історії України, зокрема Галичини і Волині.

Західноукраїнська історична думка другої половини ХІХ ст. зазнавала впливу різних громадсько-політичних течій: старорусинства – москвофільства та народства. Прихильники першої обстоювали ідею національно-культурної, а згодом і державно-політичної єдності з Росією. На цій основі в низці історичних праць обстоювалася спільність української і російської історії, простежувалися проросійські настрої, які всіляко заохочувалися російською владою, що надавала матеріальну підтримку Ставропігійському інституту, Народному дому у Львові, Галицько-Руській матиці, деяким газетно-журнальним виданням. В історико-етнографічних публікаціях з'явилися поняття Русь Київська, Галицька, Угорська, Московська, Тобольська тощо, декларувалися близькість, а то і спільність мови та звичаїв галицьких українців і росіян. Водночас діяльність москвофілів стримувала полонізацію та зугорщення українців. Народовці, на противагу москвофілам, продовжували розвивати ідею національного відродження, започатковану «Руською Трійцею», Кирило-Мефодіївським братством, Київською громадою. Діяльність громад у Галичині, на Буковині та Закарпатті сприяла вивченню окремішності та самобутності історії українського народу, його національно-культурної цілісності.

* * * * *

Отже, друга половина ХІХ ст. для української історичної науки характеризується такими досягненнями:

➤ утвердженням документалізму,

- активізацією археографічної діяльності,
- виданням документальних збірників,
- створенням наукових історичних товариств,
- розширенням географії, осередків історичної науки.

Провідну роль у розвитку історичних знань, їх документалізації поряд з університетами відіграла Київська археографічна комісія, Історичне товариство Нестора Літописця, історико-філологічні та історичні товариства в Харкові, Одесі, Чернігові та інших містах.

3.3. Історична концепція М. Грушевського

1. *Життєвий шлях історика*
2. *Політичні погляди та історіософія науковця*
3. *Характеристика творчої спадщини*
4. *Концепція історії українського народу М. Грушевського*

1. Життєвий шлях історика

Михайло Грушевський народився 17 вересня 1866 р. в невеличкому містечку Холм (Польща). Його батько працював учителем греко-католицької гімназії, хоча сам був православним. У 1869 р. сім'я Грушевських переїхала до Ставрополя, а потім на Кавказ.

У 1880–1886 рр. майбутній історик навчався у Тифліській гімназії. У цей час він познайомився з працями М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, інших відомих істориків та етнографів. Батько задовольняв потяг сина до історичних знань, підписуючи для нього журнал «Киевская старина». В червні 1886 р. М. Грушевський звернувся з листом до ректора Університету Св. Володимира з проханням зарахувати його на історичне відділення історико-філологічного факультету. Але хлопця чекало розчарування, оскільки, за його словами, то були не найкращі часи для університетів. На перший план була поставлена класична філологія, історія обмежувалася загальними курсами. Але Михайло продовжував наполегливо навчатися. Під керівництвом професора В. Антоновича він зробив перші кроки в науці. Було написано чимало коротких статей, оглядів. У 1890 р. вийшла велика праця «Історія Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.», за яку автор отримав золоту медаль (пізніше вона вийшла книгою).

Після закінчення університету йому запропонували місце стипендіата на кафедрі російської історії. В 1894 р. захистив магістерську дисертацію «Барське староство». Прихід М. Грушевського в науку збігся з кампанією жорстокого переслідування всього українського в Російській імперії. Більш сприятливими для національного відродження були умови на західноукраїнських землях, тому цент-

ром тяжіння національно-свідомих сил стала саме Галичина, де навколо І. Франка об'єднувалася українська інтелігенція. У 1894 р. за рекомендацією В. Антоновича М. Грушевський очолив кафедру «Загальної історії зі спеціальною увагою на історію Східної Європи» Львівського університету.

Основним завданням історика стала підготовка та читання курсу університетських лекцій з історії України, які пізніше були взяті за основу монументальної праці «Історія України-Руси». Іншим напрямком його діяльності стала робота в Науковому товаристві ім. Шевченка. Це був період інтенсивної наукової та організаторської діяльності М. Грушевського. Завдяки його старанням збільшилися фонди бібліотеки, почала випускати перші книги друкарня, був заснований музей, товариство зайнялося публікацією документів. Співпраця в Науковому товаристві зблизила М. Грушевського з І. Франком. Спільними зусиллями було видано понад 100 томів «Записок НТШ».

У 1898 р. з'явився перший том «Історії України-Руси», незабаром виходить другий, у 1900 – третій том. Але царські власті не дозволили розповсюдити ці томи в українських губерніях. У 1903 р. М. Грушевський отримав запрошення від «Вільної російської школи» («Вольная русская школа») в Парижі для читання лекцій з історії України. На основі прочитаного матеріалу в 1904 р. був виданий *«Очерк истории украинского народа»*. Пізніше він підготував її ілюстрований варіант під назвою *«Ілюстрована історія України»*. Ця праця була видана у 1911 р. і користувалася великою популярністю серед читачів, декілька раз перевидавалась.

Демократизація усіх сфер діяльності в Україні під впливом революційних подій 1905–1907 рр. розширила діапазон діяльності М. Грушевського. У Києві ним було засновано Українське наукове товариство, яке, зокрема видавало «Записки УНТ». Одночасно вчений розгорнув публіцистичну діяльність.

Перша світова війна змінила життєві плани Грушевського. З Карпат, де він відпочивав, Грушевський переїхав до Відня, пізніше до Італії, Румунії. В листопаді 1916 р. вдалося повернутися до Києва, але царські власті зустріли його прохолодно. Проти нього були висунуті обвинувачення в шпигунській діяльності на користь Австро-Угорщини. Його арештували та відправили у заслання до Симбірська, згодом – до Казані. Лише завдяки клопотанню Російської академії наук він повернувся до Москви. Це збіглося з Лютневою революцією 1917 р. в Росії.

Протягом березня 1917 – квітня 1918 рр. М. Грушевський здійснював активну політичну діяльність як голова Української Центральної Ради. Він проводив велику роз'яснювальну роботу: у виступах пояснював питання федералізму, історію відносин між Україною та Росією, історичну зумовленість права українського народу на державність. М. Грушевський брав участь у підготовці універсалів Центральної ради та Конституції УНР. У квітні 1918 р. у результаті гетьманського

перевороту М. Грушевський залишив владний олімп українського державотворчого процесу. Майже всю нетривалу добу Гетьманату він перебував фактично на нелегальному становищі. З приходом Директорії УНР з метою легітимізації її влади він у грудні 1918 р. пропонував скликати Центральну Раду, яка б сформувала уряд, визначила термін установчих зборів і передала б їм законодавчі функції. Керівники Директорії та Українського національного союзу відкинули ці пропозиції як неприйнятні. Не справдилися сподівання М. Грушевського на провідну роль під час Трудового конгресу, де більшість становили його однопартійці по УПСР. Лідери Директорії проігнорували пропозиції М. Грушевського.

З березня 1919 р. розпочався емігрантський період, протягом якого М. Грушевський жив у Празі, Берліні, Відні, Женеві, з 1922 р. перебував у Бадені. Восени 1919 р. у Відні заснував Український соціологічний інститут. М. Грушевський очолював зарубіжну секцію УПСР, ключовим принципом якої було визнання диктатури християнства та робітників. ЦК УПСР намагався встановити зв'язки з КП(б)У. Підіймалося питання про можливе повернення есерів до України. Питання про переїзд М. Грушевського до України вперше постало 25 січня 1921 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У за участі Х. Раковського, В. Молотова, В. Чубаря та інших, які проголосували проти. Водночас на початку 1920-х рр. М. Грушевський очолював організацію допомоги голодуючим українцям. Він займався видавництвом навчальної, наукової, художньої літератури для українських дітей, яка постачалася безкоштовно.

Восени 1922 р. М. Грушевський пішов на розрив з УПСР, в якій посилювалися внутрішні розбіжності. Через рік після цього йому було дозволено повернутися до України. Наприкінці 1923 р. М. Грушевський був обраний членом ВУАН.

У березні 1924 р. прибув до Києва. Його призначили на посаду керівника кафедри української історії. Історик одразу розгорнув бурхливу активність. Він керував видавничо-археографічною роботою. В цей же період М. Грушевський продовжив працювати над фундаментальними працями «Історія України-Руси» та «Історія української літератури».

Реакція на повернення М. Грушевського була неоднозначною: стриманою з боку офіційної влади; настороженою з боку інтелігенції; непривітною від керівництва ВУАН. Компроміс М. Грушевського з більшовиками і його повернення викликало бурхливу, здебільшого негативну, реакцію в середовищі українських емігрантів. Колишні колеги по УПСР затаврували М. Грушевського та інших «ренегатів», які «спокійнісінько пішли на службу найлютішому ворогові, пішли ганебно, без жодних уступок з його боку». Неоднозначною була реакція на приїзд М. Грушевського й серед інтелігенції УСРР. Так, віце-президент ВУАН С. Єфремов занотував у щоденнику: «Тепер вони мало не всі тут, принаймні «видніші», вклонились Золотій Орді й п'ють кумис».

До розбіжностей політичного характеру додалися особисті протиріччя. М. Грушевський прагнув домогтися реалізації власних інтересів, не зважаючи на можливість. Так, у «Записках УНТ» він наполягав на друці праць переважно історичної тематики. В інший раз М. Грушевський, керуючись особистими антипатіями, виступив проти обрання академіком відомого львівського етнографа В. Гнатюка і одночасно домагався просування в академіки свого брата Олександра. В обох випадках він не здобув підтримки колег. Життя ускладнювалося ще й прагненням влади залучити його до пропаганди, публічної підтримки офіційної політичної лінії.

У 1924 р. виникла ідея реорганізації ВУАН. На посаду президента було запропоновано М. Грушевського. Ставка керівництва УСРР на нього була вимушена, із двох «бід» (С. Єфремов – М. Грушевський) обрали меншу. На той момент М. Грушевський здавався мало не єдиною постаттю, яка змогла б очолити ВУАН, стати керівною постаттю у надважливій установі.

У 1926 р. було широко відзначено 60-річний ювілей визначного історика. Проте скоро ставлення до нього почало змінюватися, адже необхідність в його «послугах» як противага керівництву академії відпала; він не прагнув переводити історичну секцію на марксистсько-ленінські рейки. Його все частіше називали «буржуазним націоналістом». Позицію щодо М. Грушевського на Пленумі ЦК КП(б)У висловив Л. Каганович: «Формально вони якби стоять на радянській платформі, а насправді ставляться до нас вороже. Ця група найбільш небезпечна, до якої відноситься і Грушевський». А коли у 1928 р. керівництво України перейшло до відкритого наступу на ВУАН і було замінено керівництво академії, М. Грушевський відмовився увійти до складу нової президії.

У березні 1931 р. його заарештовано в Москві у справі так званого «Українського національного центру». Слідство було недовгим – тиждень. Висунуті обвинувачення – належність до контрреволюційної організації УНЦ – підслідний майже одразу визнав і погодився допомагати ГПУ. На повторному слуханні, яке не мало форми допиту, Михайло Сергійович заявив, що його показання, які він дав в ГПУ УССР, не відповідають дійсності та ніякої організації не було. Тоді слідчий спитав, що ж вимусило дати свідчення. Академік розхвилювався і сказав: *«Мені важко говорити про це. Я не належу до породи героїв і не витримав 9-ти годинного нічного допиту. Я вже старий, сили мої давно підірвані. До тюрми я був покинутий у грипозному стані. Ніякого фізичного впливу до мене не застосовували, але мені був пред'явлений цілий ряд томів, де майже на кожній сторінці фігурувало моє прізвище. Мене переконували в тому, що я, як ідейний вождь свого руху, повинен взяти на себе відповідальність за контрреволюційну діяльність організації в цілому і дії окремих її керівників, а також підтвердити дані ними свідчення, що безумовно, приведе до пом'якшення участі усіх притяг-*

нутих у цій справі осіб. У стані повної безвихідності я погодився підтвердити свідчення своїх колег». М. Грушевський запевнив, що він і його однодумці не виношували ніяких планів активної боротьби з радянською владою. Історику дозволили оселитися у Москві на правах академіка АН СРСР. Повернення на Україну було небезпечним. Фактично він опинився у вигнанні.

З початку 1930-х рр. розгорнулося масове цькування політичних та історичних поглядів Грушевського, пропагандистська машина, направлена на розгром історика, набирала обертів. Погляди Грушевського критикували на засіданні академії та у пресі. В листопаді 1933 р. на спільному пленумі ЦК та ЦКК КП(б)У Грушевський був визнаний «контрреволюціонером-націоналістом». З'явилася низка статей викривального характеру з красномовними назвами: «Фашистські концепції Грушевського та його учнів в українській історіографії», «Національно-фашистська концепція християнської війни 1648 р. на Україні» тощо.

Восени 1934 р. Михайло Сергійович відпочивав у Кисловодську, у санаторії. В нього виявили карбункул. У результаті некваліфікованого хірургічного втручання хвороба ускладнилась і 25 листопада 1934 р. він помер. На смерть академіка М. Грушевського газета «Правда» відгукнулася некрологом, в якому він характеризувався як один із найвидатніших буржуазних істориків України. Для організації поховання була створена урядова комісія. Історика поховали на Байковому цвинтарі. На центральній алеї кладовища стоїть надгробний обеліск з горельєфом патріарха української історіографії та лаконічним написом «М. С. Грушевський».

2. Політичні погляди та історіософія науковця

Політичні переконання М. Грушевського розвивалися в традиції українського національного руху XIX ст., які об'єднували федералізм з демократією та пов'язували з вірою в благодіючий вплив розвитку науки.

М. Грушевський в юні роки познайомився зі слов'янськими ідеалами Кирило-Мефодіївського товариства. Великий вплив на нього мав В. Антонович. Довгий час він цурався власне політичної діяльності, займаючись переважно культурництвом. Але вже у 1899 р. долучився до участі у створенні Української національно-демократичної партії в Галичині. У березні 1905 р. М. Грушевський взяв участь в обговоренні конституційного питання в Росії, запропонувавши свій конституційний проект у статті «Конституційне питання і українство в Росії». Він вважав, що Росія має бути організована на основі самоврядування національних територій, оскільки лише децентралізація може забезпечити успішний розвиток провінцій. Вибори до національно-територіальних сеймів мали проводитись на основі всезагального, рівноправного, таємного голосування. Оскільки, на погляд М. Грушевського, російські губернії не відображають ні національного, ні економічного, ні історичного поділу, їх необхідно було ліквідувати і замінити самоуправлінням

на рівні повітів. Ідея федералізму формулювалася в традиціях розвитку української політичної думки XIX ст., зокрема простежується вплив ідей М. Драгоманова. Падіння Російської монархії у 1917 р. дало можливість Грушевському спробувати реалізувати свої ідеї. Основною метою Центральної Ради була широка політична автономія в рамках федеративної Російською республіки.

Незважаючи на відхід від активної політичної діяльності, М. Грушевський мав свій погляд на події в Радянському Союзі. Зокрема, він вважав, що керівництво УСРР припускалося фатальної помилки, стверджуючи однопартійну диктатуру. Акцентував увагу на небезпеці радянських бюрократів, яка за прикладом старої російської прагнула максимальної централізації, що гальмувало громадянську ініціативу. Вихід М. Грушевський бачив у відмові від «партійної винятковості». Отже, центральне місце в політичних поглядах М. Грушевського посідали демократія та федералізм.

Історіософія М. Грушевського розвивалася в руслі основних ідей, які мали місце в науковій думці XIX–XX ст. – романтизму, позитивізму, неокантіанства, еволюціонізму тощо, які він критично осмислив і створив власну оригінальну світоглядну систему. М. Грушевський надавав значення біологічним, економічним, психічним факторам. Оцінював смисл історичних подій та явищ з погляду суспільного прогресу в категоріях, які виробила європейська позитивістська наука в XIX – на початку XX ст. Проте у М. Грушевського позитивізм мав етичний вимір, оскільки для нього критерієм прогресу є загально-людські, універсальні цінності.

Основоположні історіософські ідеї М. Грушевський виклав у вступній лекції у Львівському університеті 30 вересня 1894 р., серед яких, зокрема, були такі:

- усі періоди в історії України нерозривно пов'язані між собою;
- народ – в центрі історичного дослідження. «Він – ...єдиний герой історії»;
- мета історії – зрозуміти стан економічної культури, духовний стан, бажання та ідеали народу;
- державний устрій цікавий тим, як він впливав на стан народу, наскільки він відповідав бажанням його;
- культура верхніх верств народу цікава тим, що в ній було загальнонародного.

Процес еволюції націй, на переконання М. Грушевського, відбувається у трьох площинах – політичній, економічній, культурній. Ці сфери не тотожні, а їхня пріоритетність змінюється відповідно до конкретного історичного моменту. Для М. Грушевського прогресивний розвиток «народу-нації» уявлявся можливим лише за умови, коли нація, усвідомлюючи власну самотність, контактує з іншими народами, у такий спосіб збагачуючи себе та доповнюючи своїми здобутками поступальний рух людства. Ключовими критеріями історичного прогресу у працях М. Грушевського постають відповідність загальнонародському напрямку історичного розвитку та корисність того чи іншого явища у практиці історично-

го дослідження. Керуючись критерієм «корисності для нації», М. Грушевський оцінював усі сфери історичного життя українців. Так, поширення культури, на його погляд, є прогресивним явищем, але вона повинна мати національне коріння і характер.

Ключовою категорією історіософської концепції М. Грушевський визначав народ, наголошуючи, що він відрізняється мовою, антропологією, психофізіологією, культурними особливостями. Державна влада, на його переконання, – зло, оскільки для нього держава ототожнювалася з централістично-бюрократичною абсолютистською Російською імперією. На його думку, державність є головною прикметою нації, адже якщо держава виникає на народному ґрунті, то сприймається як своє, якщо на чужому – маси повставали. М. Грушевський зауважував, що головну увагу необхідно перенести на історію народу. Він показав, що самостійним політичним життям український народ жив лише в давній період історії. Починаючи від XIV ст., він входив до складу інших держав. З огляду на що потрібно вивчати не тільки історію державності, а й історію народу.

Прикметним для позитивізму є розуміння Грушевським місця особи в історії. Він розглядає її як продукт епохи та середовища, адже єдиний герой історії – народ, який *«є єдиним героєм історії з його ідеалами, змаганнями, боротьбою, поспіхами і помилками»*.

М. Грушевський схилявся до розуміння закономірного розвитку історичного процесу, але відмінного від природного світу, складнішого та багатофакторного. Він продемонстрував неоднозначність і багатоманітність виникнення соціальних форм співжиття у різних примітивних народів. Спостережливе око дослідника дозволило М. Грушевському побачити діалектику суспільного розвитку, що передусім стосувалося зміни форм соціальної організації (рід – плем'я – держава).

Історичний процес у М. Грушевського є безперервною еволюцією з прогресивним спрямуванням, яка має багатовимірний характер. Рушієм цього поступу є подолання суперечностей, котрі постійно виникають у суспільстві між процесами соціальної диференціації та інтеграції. Загальноісторичний процес, за М. Грушевським не можна розглядати як однолінійний, адже цілком визначеним є лише загальний напрям історії – прогрес.

Отже, М. Грушевський був автором оригінальної раціоналістичної методології історії, яку у загальних рисах можна назвати «етносоціальною». У ній гармонійно поєднувались елементи багатьох відомих методологічних течій – від романтизму і позитивізму з матеріалістичним розумінням минулого до певних впливів неокантіанства і психології народів. Водночас у ній губилася людська індивідуальність, яка підпорядковувалась етносоціальній спільності, а поняття «народу-нації» вмещувало іманентно властиві ідеальні характеристики. Однак методологічний підхід М. Грушевського приваблював націленістю на всебічне вивчення соціальних явищ в їхньому історичному розвитку.

3. Характеристика творчої спадщини

М. Грушевський – автор близько 2 000 (зокрема і 180 книг) друкованих праць, серед яких наукові дослідження, науково-популярні праці, навчальні посібники, публіцистика, рецензії. Його праці перекладено багатьма мовами та надруковано в різних країнах, і тільки в радянській Україні вони не лише не перевидавалися, а й зберігалися у закритих для загального доступу відділах бібліотек.

Твори М. Грушевського можна розділити на групи:

1) праці узагальнюючого характеру, серед яких «Історія України-Руси» в 10-ти томах, 13-ти книгах, «Історія української літератури» у 5-ти томах, «Все-світня історія» тощо;

2) спеціальні наукові дослідження окремих проблем: «Очерк истории Киевской земли от Ярослава до конца XIV века», «Киевская Русь», «Хмельницький і Хмельниччина», «З історії релігійної думки на Україні» та інші;

3) науково-популярні, зорієнтовані на широкі читацькі кола: «Ілюстрована історія України», «Історія України для шкіл», «Про старі часи на Україні» і тощо;

4) історико-публіцистичні твори: «Освобождение Руси и украинский вопрос», «Наша політика», «На порозі нової України», «Хто такі українці і чого вони хочуть» тощо;

5) археографічні видання: багатотомник «Джерела до історії України».

М. Грушевський писав також художні твори. В ЦШАК України зберігаються його літературні праці: «Остання кутя» (1884), «Німий свідок. Фантастична мрія» (1884), «Унтер-офіцер Трохим Скавчун» (1885), рукописи, пісні, вірші. Але й ці праці мають виразну історичну складову. Так, оповідання «Бех-аль-Джугур» (1884) присвячене сюжету з боротьби англійців з магометанськими повстанцями в Судані. Писав, маючи на увазі Україну, поневолений український народ.

Найяскравіша праця М. Грушевського – «Історія України-Руси» в 10-ти томах, 13-ти книгах. Це – перший фундаментальний виклад історії українського народу до середини XVII ст. Думка про підготовку синтетичної праці з історії України наприкінці XIX ст. не була новою, на неї працювало не одне покоління професійних дослідників. Поступово формувалася документальна база, вимальовувалася схема викладу матеріалу. На шляху до створення узагальненої історії України досліджувалась історія окремих її регіонів, до чого долучилися Д. Багалій, Д. Яворницький, М. Довнар-Запольський, П. Голубовський. М. Грушевський не просто підсумував уже відомий матеріал, а на широкій джерельній базі шляхом критичного аналізу творчої спадщини попередників, на основі власної схеми створив узагальнений системний курс історії України. Про створення такої книги він мріяв ще у студентські роки. Вийшло так, що написання такої праці стало справою його життя. Широка джерельна база, врахування висновків своїх попередників, використання матеріалів суміжних галузей (археології, лінгвістики,

соціології, фольклористики). «Історія України-Руси» – наукове дослідження, що увібрало історичні знання попередників; воно ґрунтується на співставленні різних думок, критичному аналізі джерел; окрім висвітлення фактів історії, проаналізовані явища та процеси. Через це «Історія України-Руси» є надбанням української історіографії, синтезом історичних знань кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Як професійний історик М. Грушевський глибоко розглядав практично всі періоди та проблеми не тільки вітчизняної, але і світової історії. Минуле власного народу він завжди розглядав у співвідношенні з історією інших народів, передусім, російського, польського. Ним написана «Всесвітня історія в короткому огляді», «Старинна історія. Греко-римський світ», «Середні віки Європи» та інші.

Численне творче надбання М. Грушевського – основна частина не тільки вітчизняного, але й світового історіографічного процесу, в якому в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. панував позитивістський світогляд. Його представники відмовлялися від традиційних напрямлень дослідження, переходили до вивчення соціально-економічної історії, прагнули заглибитись у внутрішню сутність історичних явищ, увести в науковий обіг та критично осмислити новий документальний монолог. На відміну від своїх попередників вчений більше уваги приділяв вивченню базових явищ феодального суспільства, дослідженню його соціальної структури.

Безумовно, велика частина творчого спадку вченого присвячена політичній і духовній історії України. Використання документальних матеріалів, досягнень археології, літературознавства дали змогу М. Грушевському широко зобразити життя цілого українського народу та окремих груп населення. Вчений не ігнорував і видатних постатей. На сторінках його робіт представлені цілі галереї багатьох видатних діячів. Він показав боротьбу різних станових груп за свої права, в основі якої лежали економічні фактори. Наукове значення праць М. Грушевського полягає, передусім, у широкому залученні та критичній обробці великої кількості джерел, у дотриманні наукових принципів. Він рішуче відкидав догматизм.

Після себе, окрім творчої спадщини, М. Грушевський залишив наукову школу професійних істориків, чимало з яких згодом стали дійсними членами НТШ, що було визнанням їхнього наукового доробку. Більшість наукових дискурсів членів історико-філософської секції НТШ присвячувалися вузловим проблемам історії України, Козаччини, Гетьманщини, Галичини. Історична школа М. Грушевського у Львові на межі ХІХ–ХХ ст. стала головним репрезентантом української національної історіографії. Завдяки їй утверджувалася професіоналізація української історичної науки.

4. Концепція історії українського народу М. Грушевського

У стислому вигляді свої погляди початкової історії східних слов'ян, в зокрема й українського народу, М. Грушевський виклав у статті *«Звичайна схема „Руської історії” й справа раціонального укладу історії східного слов'янства»*. У першій частині автор наводить «звичайну схему», відповідно до якої історія східних слов'ян починалася з передісторії східної Європи. Потім йшлося про неслов'янську колонізацію, розселення слов'ян, після чого традиційно історики переходили до утворення Київської держави, її історії до середини XII ст. У період феодальної роздробленості виділяли Володимиро-Суздальське князівство, яке ніби було наступником Русі. Далі вивчали процес утворення Московської держави з XIV ст. Торкаючись наступних періодів, вчені висвітлювали історію Московської держави, Російської імперії із вкрапленнями окремих фактів з історії українських і білоруських земель (держави Данила Галицького, Велике князівство Литовське, унія з Польщею, війни Хмельницького). В основу такого підходу покладалася генеалогія московської династії. Історик наголосив, що ці землі не були предметом спеціального дослідження. На думку М. Грушевського, традиційність схеми не давала змогу звернути увагу на її нераціональність, через що він вдався до її критичного аналізу.

Відповідно до «звичайної схеми» історія української народності залишалася без початку. Поширеним було уявлення про те, що історія «малоросійського народу» починалася з XIV–XV ст., а цьому передувала загальноросійська народність. Але фактично «загальноруська» народність змінювалася великоруською. У результаті історія української народності залишилася без початку, у вигляді окремих фрагментів. Єдиний самобутній момент – козаччина XVII ст. Ще гірше було з білоруською історією, оскільки вона фактично зникла за історією Київської, Володимирсько-Московської державності, Великим князівством Литовським. Передусім науковець наголосив, що неможливо зв'язувати «київський період» з «володимирським» як стадії одного процесу. На його думку, Київська держава була утворена українсько-руською народністю, а Володимиро-московська – великоруською. Відповідно, київський період перейшов не у володимиро-московський, а у галицько-волинський XIII ст., а в XIV–XVI ст. – у литовсько-польський, тому Володимиро-Московська держава не була ні спадкоємицею, ні послідовницею Київської. Зв'язок її з Київською можна прирівняти до відносин Римської імперії та її галицьких провінцій. Київське правління пересадило у великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, але не треба включати Київську державу до історії великоросійської народності.

В основу історичної концепції М. Грушевський поклав три чинники: населення, територію і державу. «Історію України-Руси» він починає так: *«Ся праця має подати образ історичного розвою життя українського народу, або тих етно-*

графічно-політичних груп, з яких формується те, що ми тепер мислимо під назвою українського народу, інакше званого «малоруським», «південно-руським», просто «руським» або «русинським». На його погляд, український народ вирізняється своєю мовою та окремими прикметами антропологічними, психофізичними і культурними. М. Грушевський вважав за можливе виводити історичні часи для українського народу з IV ст., з епохи антів, яких він ідентифікує як попередників українців. Територія – це сучасна М. Грушевському етнографічна територія українського народу, на якій у минулому розгорталися два основних процеси: колонізація її українськими племенами та боротьба зі степовими тюрко-татарськими племенами, що ослаблювала українську політичну організацію.

Прикметно, що М. Грушевський розпочав виклад бачення минулого з характеристики природно-географічного середовища, в якому формувався український етнос. Автор вважає, що через розкішну природу українські терени були привабливими для сусідів, що заважало розгортанню поступального історичного процесу: «В багатій святими, благородними, навіть блискучими часом поривами, але сумній своїм реальним змістом історичній спадщині ... українська територія багато завинила».

Аналізуючи відомості про доісторичні часи, автор дійшов висновку: поступальний розвиток людських відносин обумовлював появу на кожному етапі вищого рівня суспільної організації.

М. Грушевський послідовно виступав із запереченням концепції єдиної «загальноруської» історії. У зв'язку з цим він встановив тотожність антів з українськими племенами, з чого випливало українське походження Київської держави. Дотримуючись позитивістського канону, історик привернув увагу до закономірного характеру виникнення держави Русь як результату попереднього історичного розвитку східних слов'ян. Автор наполегливо відкидає норманську теорію, привертаючи увагу до того, що ця давньоруська держава виникла на власній основі. Історик послідовно аналізує етапи становлення київсько-руської держави, спираючись на широке коло джерел. Висвітлюючи різні аспекти її розвитку, привернув увагу до військових походів руських князів, які, на його думку, сприяли згуртуванню дружинної верстви. Це було важливо, оскільки давало змогу «відчути одність державної організації». Активність зовнішніх військових походів знижувалася зі зміцненням внутрішньої організації, з другої половини XI ст. Ще одним потужним інтегруючим фактором, на погляд М. Грушевського, виступило християнство. Його поширення він показав як довготривалий неоднозначний процес, який розпочався задовго до офіційного хрещення Русі та охопив різні верстви тогочасного суспільства. Після смерті Ярослава активізувався суспільний елемент паралельно з завмиранням центральної енергії. Серед причин розпаду Київської держави історик називає посилення князівських центрів, послаблення політичного

центра Києва, а також економічні колонізаційні процеси, які змінили розвиток напрямлень торгівлі, що визвало обурення населення.

Галицько-Волинське князівство вчений розглядав як спадкоємця державної традиції Русі. Але поступово воно потрапляло в орбіту політичних інтересів сусідніх держав Литви та Польщі. Завдяки йому державне життя на Україні протяглося ще на століття.

На відміну від панівної думки про повне спустошення та колонізацію краю після монголо-татарської навали, М. Грушевський затвердив зворотнє. Головна роль у розвитку краю належала місцевому населенню, яке ніколи не зникало остаточно. М. Грушевський відмічає чітко виражену соціальну нерівність в оточенні слов'ян. Він виділяє три категорії: княжі люди, духовенство, прості люди, які залишили громаду. Крім цього, вирізняв людей вільних, невільних і напіввільних.

У князівську добу, на думку Михайла Сергійовича, не було вироблено тривалої великодержавної організації, внаслідок чого Руська держава залишалася механічним утворенням. Але існування Київської держави залишило глибокий слід у суспільному та культурному житті, зблизивши україно-руські племена. Певна єдність в традиційній культурі українців і росіян – результат існування великої руської державної системи.

Протягом двох століть відбувається поступовий розклад держави. На відміну від офіційного погляду, М. Грушевський відзначив, що дивлячись на період феодалної роздробленості поза політичною історією, то був процес розвитку, а не занепаду. Так, на кінець XI – початок XII ст. припадає розвиток державного та приватного права, на XII–XIII ст. – інтенсивний розвиток матеріальної культури.

Характеризуючи культуру, відзначає значний вплив орієнтальної культури, а пізніше – візантійської. Ці впливи, їх перетравлення призвело до створення на національній основі оригінальної української культури. Ахіллесова п'ята культури – її обіпертя на верхівку суспільства. Суспільно-політичний устрій, в якому проявлялася могутність цієї верхівки, був несимпатичний народним масам. Так було всюди, але на Русі верхівка суспільства не мала достатньої свідомості, активності, сили, щоб утримати в руках єдність держави. На XII ст. припадав занепад князівсько-дружинного устрою в середньому Подніпров'ї, пізніше втратило позиції боярство, міщанство, духовенство. І тільки народні маси, низи ще зберігали культурно національні традиції.

Давньоруська культурна еволюція була перервана силоміць, в повноті своїх сил і надій, на шкоду не лише свого народу – на шкоду цивілізації взагалі. М. Грушевський виділив дві тенденції у процесі розкладу Київської держави: відокремлення поодиноких земель і послаблення зв'язків між ними та послаблення політичного центру Києва. Процес розкладу Київської держави, на його думку, уповільнювався виходом на арену окремих індивідуальностей, але неможливо

повернути назад «колесо історичної еволюції». Київ перестав бути реальним політичним центром, проте київська традиція зберігалася: київське князівство все ж вважалося першим серед інших. Моральна першість Києва – причина того, що Київська земля не могла піти шляхом інших. Внаслідок постійних воєн страждав Київ, місто було зруйноване і згодом втратило столичне значення. У результаті цих драматичних подій змінилася не лише суть Руської держави, іншим стало трактування категорії «земля»: в XI ст. вона відповідала князівству, у XIII ст. земля набула сенсу політичної системи.

Безперечним досягненням М. Грушевського стало опрацювання литовської та польської доби в українській історії. Автор розрізняє два державні організми: Велике князівство Литовське та королівську Польщу. Він вказує на практично добровільне входження частини російських земель у склад Литви. Слабку інтенсивність литовської політики в руських землях пояснено низкою причин: великою територією, на яку приникав литовський елемент; слабкою державною організацією Литовської держави; відволіканням сил на боротьбу з німецькими лицарями. Але за мінімальної трати сил та енергії в XIV ст. князівство значно розширило територію. Цьому сприяли добровільний перехід українських земель через пасивність українського народу, успішне протистояння монголо-татарам, консерватизм литовської політики: «ми старини не рушаємо, а новини не уводимо». Своєю чергою консерватизм Литви став наслідком її внутрішньої слабкості, браку власних національних формувань державного і суспільного життя. В українських землях у XIV ст. склалася така ситуація, що, окрім народу, нікому було боронити землі, адже міцної державної організації на той час не існувало; татарська орда переживала період кризи і не могла протистояти литовським князям. Тому, на погляд М. Грушевського, прилучення українських земель до Великого князівства Литовського відбувалося непримітно.

Історик привернув увагу ще до одного нюансу – незначних відмінностей Литовської держави від населення українських земель. Близькість Литви до Русі проявлялася в таких рисах: сини Гедиміна виростили, керуючи у руських містах, одружувалися з русинками, а, отже, все більше почувалися русинами; литовці сприйняли православну віру; офіційною в Литві вважалася руська мова; запозичені були і норми державного права. «Литовські князі дивилися на себе як на спадкоємців давньої Руської держави. Велике князівство Литовське дійсно було таким самим політичним і культурним спадкоємцем давньої Русі, як і князівство Московське». М. Грушевський привертає увагу до того, що раніше, ніж московські володарі, у другій половині XIV ст., литовські князі розпочали «збирання руських земель». Дійсно, 1358 р. Ольгерд пруським лицарям заявив: «Вся Русь мусить належати до Литви». Загалом не зважаючи на проникнення Литви в українські землі, воно було не завоюванням, а прилученням, збиранням земель Руської

держави *«аналогічного з тим, як збирали колись розсипані частини Київської держави її провідники X–XII ст.»*.

Майже до кінця XIV ст. литовські князі, керуючись принципом «ми старини не рушаєм, а новини не уводим», практично зберігали традиційні суспільно-політичні структури окремих українських земель. Симптомом нової лінії у політиці Литовської держави щодо України стало укладення Кревської унії 1385 р. М. Грушевський показує весь трагізм цієї політики як для етнічно литовських, так і руських провінцій держави. Запровадження католицького віросповідання, яке поступово ставало панівним, дало відповідний поштовх щодо зміни урядової політики в соціальній сфері. Православне населення крок за кроком втрачало свої позиції в економіці, політичному житті, культурі.

У другій половині XV ст., на думку М. Грушевського, намітилася переорієнтація української суспільної думки на Москву. На підтвердження цієї тези історик наводить численні факти переходу руських князів «з отчинами» в межі Московської держави, розповідає про «прилучення» Сіверщини до Росії, описує хід повстання М. Глинського 1508 р. тощо. Це пояснюється прагненням українських князів знайти опору проти зближення Польщі та Литви у близьких їм історичних традиціях держави. Але логіка історичного процесу штовхала Литву на шлях виникнення унітарної держави з Польщею. М. Грушевський оцінює Люблінську унію так: з однієї сторони, вона поклала початок існування нової держави Речі Посполитої, а з другої, – узаконила захват більшості українських земель Польським королівством. Але, не зважаючи на державність зарубіжних феодалів, давньоруські традиції зберігалися в соціальних класах, структурі суспільства, церковній організації, загально-політичній установі.

Включення українських земель до складу нового державного організму означало рубіжну віху на шляху їх історичного розвитку. Ця думка пронизує практично всі наступні розділи праці. Домінантною у цій частині праці М. Грушевського виступає думка про те, що в складі Речі Посполитої королівська влада *«постаралася й звести до свого, польського взірця українське житє. Се процес ламання й нагинання під польський ранжир історично-вироблених форм українських в сфері суспільній, політичній, культурній. Процес закріпощення українського народу народності польській, не тільки в сфері культурній або політичній, але також і суспільній та економічній – повертання української людності в народність служебну, підданську, експльотовану»*.

З одного боку, в українському суспільстві стверджувалося привілейоване шляхетство, з іншого – селяни, які поступово обезземлювались, обтяжувалися податками, обмежувалися в переходах і були остаточно закріпачені. Напередодні Визвольної війни неухильно зростало феодальне землеволодіння, стрімко посилювалась експлуатація безпосередньо виробників, занепадали міста, дискримінувалася політика польського правління стосовно ремісників, занять торгівлею.

Підписана в 1596 р. Брестська унія загострила релігійні протиріччя, що дало підстави М. Грушевському висунути тезу про всестановість національного характеру боротьби за збереження православного віросповідання. З релігією ототожнювалася етнічна належність народу, релігійний фактор мав велике значення у формуванні національних почуттів.

Одним із центральних питань історичної концепції М. Грушевського було виникнення та розвиток українського козацтва. Історик вважав, що козацтво – продукт усього попереднього соціального та економічного розвитку українського народу. Своєрідним прототипом козацтва вчений вважав кочове населення стінних районів періоду Русі. Він дотримувався «уходницької» теорії виникнення козацтва. Серед причин він також називає посилення феодальних утисків і загрозу вторгнень татар. Для М. Грушевського козацтво, як виникло як побутове явище, перетворилося в окремий стан зі своїми правами. Воно зіграло важливу роль у колонізації та освоєнні території «дикого поля», в захисті від нападу татар. І взагалі козацтво було тією основою, яке зберігало національну енергію українського народу і врятувало його від загибелі. Виникнення Запорізької Січі М. Грушевський розглядав як якісну грань у розвитку козацтва. Запорізька Січ розширила політичний світогляд козацтва, вивела його на міжнародний рівень. Він звертає увагу на соціальне розшарування всередині козацтва. На наступних етапах визвольного руху національні проблеми відсувалися на задній план і відстоювали станові інтереси козацтва.

Самостійною проблемою у творчості М. Грушевського є Визвольна війна українського народу. Надавши характеристику українсько-російських відносин, історик не заперечував поширених об'єднавчих тенденцій, що проявлялися в орієнтації православного духовенства на Москву, організації козацьких посольств до царя, спільних військових походах запорізьких і донських козаків тощо. Він детально проаналізував Переяславську Раду і всі події, пов'язані з нею. М. Грушевський звернув увагу на те, що царське посольство у ході переговорів з гетьманом висловлювалося, що приймає територію України з «усією людністю». Це, на його думку, підкреслює всенародний характер гетьманської влади і репрезентативність козацької військової верстви, яка представляла всю країну. Найвище виправдання приєднання України до Москви – інтереси єдиної православної віри. На погляд історика, козацька Україна в момент переходу її під протекторат царя була фактично самостійною державою. Тому звести Україну на становище простої провінції Москви з переходом під протекторат царя не мали на думці не тільки українські лідери, а й московські послы, хоча й висували ідею повернення царю «отчин» – спадщини великого Володимира. Це була цілком виразна угода, проте Б. Хмельницький помилково не надавав значення внутрішній слабкості України та майбутнім ускладненням, що спричинило зближення з Москвою.

Історик запропонував таке пояснення ситуації: у свідомості правлячої верстви ідея державності ще не закріпилася, тому одні йшли на більші поступки, інші – на менші, але йшли. Козаччина здавала свої позиції і силоміць пхала визволену Україну під нову московську неволю. На цьому тлі вирізнялася позиція митрополита Київського та його оточення, яка була обережнішою щодо московського протекторату. Митрополит не бажав змінювати фактичну автономію на небезпечну залежність від московсько-церковного диктату і намагався притримати козацький осередок. Останні ж не поділяли застережень митрополита.

На думку Грушевського, козацька старшина припустилася помилки, не протиставивши московським крокам виразної правової формули міждержавних відносин. Козацька старшина та царський уряд з протилежних позицій трактували ці угоди: старшина розглядала їх як тимчасові, які згодом можна буде звести нанівець; московський уряд вважав за можливе відмовитися від зафіксованих домовленостей. Як зазначає науковець, хід історії в Західній Європі був би кращим, якби Україна уклала політичну унію з Москвою до початку боротьби з Польщею, коли Україна здатна була стати опозицією Москві. Але в реальності *«московські політики... дали поборотись українській козащині з Польщею і дійти майже до останнього обопільного знищення»*. Б. Хмельницький цього не відчував.

Щодо можливостей самостійного розвитку Гетьманщини М. Грушевський розмірковує у такий спосіб: загалом українське громадянство виявило великий організаційний хист. Якби воно було полишено саме собі і могло б працювати над поліпшенням внутрішнього ладу, конституцією – певно, зуміло б створити тривалий політичний устрій. Але весь час Україну «сторожили» інші держави, які хапалися за будь-який прояв внутрішньої нестабільності в Україні.

Далі М. Грушевський показує політику царизму щодо України. Особливе невдоволення у козацької старшини викликали контакти представників царської Росії з польськими дипломатами та їхні сепаратні переговори про примирення. Історик охарактеризував зміни у внутрішній ситуації на Україні, пов'язані із захопленням гетьманства Виговським, показана переорієнтація гетьмана в міжнародному плані. Як спробу визволення від посиленої влади Москви історик оцінював Гадяцький договір 1658 р. Гетьман І. Виговський заручився цією унією для розв'язування військових дій проти Москви, які виявилися доволі успішними. Але тут підняли голови прихильники Москви з Лівобережжя. Розкол у складі українців (між І. Виговським і кошовим І. Сірком) призвів до краху спробу вийти з-під влади Московської держави.

М. Грушевський звернувся до характеристики одного із найсуперечливіших діячів української історії – І. Мазепи. Він відзначив, що гетьман, укладаючи союз із шведським королем проти централізаторської політики Петра І, дотримувався традиційної політики української старшини щодо Швеції. З огляду на це союз із

Швецією був суворою необхідністю. На його погляд, І. Мазепа ніколи не був популярним у народі як гетьман панський, старшинський і вірний прислужник московського уряду. Краще його оцінити могли представники старшин, духовенства, інтелігенції.

Далі М. Грушевський показує, як поступово посилювався вплив Московської держави, а потім і Російської імперії в українських землях. Говорить про ліквідацію Запорізької Січі, про реакційну політику Катерини II, про поділи Речі Посполитої та зміни в адміністративному устрої українських земель. Початок українського відродження М. Грушевський відносить до 1793 р., коли українські землі увійшли до складу Австрійської імперії.

* * * * *

Отже, М. Грушевський – етапна постать в українській історичній науці. Титанічна працездатність, широка наукова ерудиція, глибоке знання історичних джерел, обґрунтована проукраїнська позиція – все це посприяло підготовці великої кількості праць з української історії – наукових, науково-популярних, публіцистичних. Його дослідження мали важливе суспільне та політичне значення. В умовах обмеження української культури з боку російського самодержавства та австрійської монархії оприлюднення історичної концепції М. Грушевського значно вплинуло на активізацію національного руху в українських землях, розділених державним кордоном.

Фундаментальні праці М. Грушевського з історії України перебували на рівні тогочасної європейської історіографії. Не зважаючи на дискусійність оцінок історичних подій, його наукова спадщина має неперевершене значення. Працями вченого послуговуються протягом понад 100 років вітчизняні та зарубіжні історики. Науковець показав, що український народ, пройшовши тривалий, важкий шлях, вистраждав право на власну мову, культуру, історію, державу. За висловом Я. Дашкевича, *«Михайло Грушевський далі залишається найбільшим істориком України. Чимало в його творчості сприймається як заповіт, невиконаний або лише частково виконаний пізнішими поколіннями вчених»*.

СЛОВНИК ПОНЯТЬ

Агіографія – жанр християнської літератури, в якому описується життя святих та аскетів, а також наукова дисципліна, що вивчає історію написання житій.

Аннали – записи за роками найважливіших подій у Стародавньому Римі, а також у деяких країнах Західної Європи у добу Середньовіччя. У Стародавньому Римі за велінням верховного жерця усі важливі події щорічно сухо й лаконічно нотувалися на білих, покритих гіпсом дошках, які показували публіці. Почалися такі записи близько V ст. до н. е. Щорічні записи були поширені у давніх єгиптян, ассирійців, персів, китайців та інших народів.

Гуманізм – європейський інтелектуальний рух, що був одним із визначальних компонентів Ренесансу, якому притаманне нове ставлення до феномена людини. В центрі уваги гуманістів було поняття людськості (*humanitas*).

Діалектика – вчення про протилежності та відмінності; вміння знаходити істину через раціональну дискусію між співрозмовниками з різними точками зору; метод пізнання дійсності – руху, змін, взаємозв'язку речей.

Ірраціоналізм – філософська течія, що проголошує верховенство почуттєвого початку і робить його основною характеристикою самого світу та світосприйняття.

Історіографічна концепція – низка історіографічних фактів, об'єднаних на певних ідейно-теоретичних засадах. Наприклад, радянські історики створили класову концепцію, зміст якої полягав у боротьбі трьох провідних течій у науці: дворянської, буржуазно-націоналістичної та революційно-демократичної. В. Липинський на початку XX ст. виступив з державницькою концепцією, яка полягає у впровадженні в історичну науку ідей національної окремішності та державності.

Історіографічне джерело – різновид історичних джерел, які містять інформацію про історіографічний процес і водночас постають доробком цього процесу. Текст одночасно може бути історичним чи історіографічним джерелом.

Історіографічний процес – процес розвитку історичного пізнання, накопичення та вдосконалення історичних знань, який обіймає історію ідей, концепцій, методів, а також історію наукових інституцій, організаційних структур. Він великою мірою перебуває під впливом національної свідомості та політичної ідеології.

Історіографічний факт – доробок пізнавальної діяльності історика-науковця.

Історіографія – історична наука, яка вивчає зародження та розвиток наукового знання про минуле, тенденції розвитку історичної думки, діяльність наукових осередків і центрів дослідження минулого, діяльність і внесок визначних науковців у збагачення історичних знань.

Історична думка – сукупність умовиводів і переконань, система суджень про розвиток суспільства, узагальнене відображення історичної дійсності. Вона може зумовлюватися світоглядом, ідеологією або політикою.

Історична наука – одна з наук, що вивчає генезу людського суспільства в усій її різноманітності та конкретності. Вона відображає потребу людського суспільства у самопізнанні, з огляду на що історична наука є однією з головних форм самопізнання людства.

Історія – розповідь, оповідання про те, що відбулося. Часто словом «історія» задля стислості називають історичну науку.

Західники – напрям російської громадської думки 1840-х рр., що протистояв слов'янофілам. Західники виступали за подолання соціальної та економічної відсталості Росії не на базі розвитку самобутніх елементів культури (як пропонували слов'янофіли), а за рахунок досвіду Європи, котра пішла вперед. Вони акцентували увагу на загальному в історичній та культурній долі Росії та Заходу.

Картезіанство – напрям в історії філософії, ідеї якого сягають Р. Декарта. Він ставив під сумнів цінність історії, прагнучи відвернути увагу від неї, спрямовуючи її на розвиток точної науки. На його думку, історія не могла претендувати на істину, бо зафіксовані нею події не відбувалися так, як вона їх описувала. Він не вважав історію галуззю знання у строгому сенсі цього слова. Для картезіанства характерні скептицизм і раціоналізм.

Козацькі літописи – збірна назва творів на історичну тематику, написаних представниками козацтва у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.

Концепція – сукупність доказів певного положення, провідний задум, спосіб розуміння, трактування певного історичного явища; система поглядів, понять про суспільні процеси, спосіб їх розуміння, тлумачення.

Літопис – історико-літературний твір у Русі, пізніше в Україні, в якому оповідь велася за роками. Назва походить від структури літопису, де твори починались зі слів «в літо». Писалися переважно церковнослов'янською мовою, з численними вкрапленнями місцевої лексики.

Логографи – автори перших творів давньогрецької історичної прози у Стародавній Греції. Перші логографи з'явилися в Іонії в середині V ст. до н. е.

Міф – різновид усної творчості народу, в якому переважають фантастичні або легендарні уявлення про навколишній світ; оповідь, що пояснює походження певних речей, явищ, світу через емоційно-чуттєві образи. Міф є основою різних релігійних систем, фольклорних традицій, художньої творчості. Окремі міфи, які складають певну систему, утворюють міфологію того чи іншого народу, що лежить в основі характерного для нього світогляду.

Напря́м – об'єднання вчених на засадах спільності методологічних принципів (романтичний, позитивістський, неопозитивістський, народницький, марксистський).

Народницький напрям – напрям в історичній науці, який провідну роль у концептуальному представленні минувшини відводив народу. Розрізняють романтично-народницьке історіописання (30-ті – 60–70-ті рр. XIX ст.) у ностальгічній, героїко-легендарній, етнографічній формах та позитивістсько-народницьке (80-ті рр. XIX – початку XX ст.), яке тлумачило народ як надорганізм за аналогією з будовою та функціями живого організму, або сприймали його як соціальний, соціально-психологічний тип.

Наукова школа – колектив дослідників, об'єднаних спільною проблематикою, єдиними методологічними принципами, концепціями, які гуртуються навколо особи або певної організаційної структури (кафедри, товариства, часопису). Наукові школи істориків виникають з другої половини XIX ст., коли у зв'язку з соціалізацією та інституалізацією науки актуалізувалася практика врегулювання колективної наукової діяльності, своєрідний «розподіл ролей» у процесі історичного пізнання.

Позитивізм – напрям, заснований на переконанні, що справжнє, «позитивне» знання може бути отримане лише як результат досліду.

Провіденціалізм – розуміння історії як прояву волі Бога, здійснення заздалегідь передбаченого божественного плану «порятунку» людини.

Просвітництво – ідейно-культурна течія на межі Середньовіччя та Нового часу. Спираючись на видатні здобутки попередніх епох духовного злету людського суспільства (Античність і Ренесанс), Просвітництво виробило модель ідеального соціального устрою, засадничі риси якої утворили фундамент сучасної цивілізації. Основна ідея просвітників полягала в тому, що розумове пізнання спроможне осягнути закони природного і соціального світу, на основі яких встановити природні закони до людських взаємин та на їх підставі досягти раціонально організованого суспільного устрою.

Раціоналізм – напрям, який визнає розум основою пізнання та поведінки людей.

Романтизм – напрям у західноєвропейській культурі, який зародився на межі XVIII–XIX ст. і торкався усіх сфер духовного життя. Романтична течія в історичному знанні великою мірою заперечувала просвітницькі ідеї, оскільки невиправдані надії на перемогу розуму викликали розчарування.

Слов'янофіли – представники одного з напрямів російської суспільної думки середини XIX ст., які виступили з обґрунтуванням самобутнього шляху історичного розвитку Росії, принципово відмінного від західноєвропейського шляху.

Суспільний договір – теорія, що виникла в епоху Просвітництва, в якій розглядаються питання про походження суспільства та легітимності влади держави над особистістю. Соціальні аргументи договору передбачали, що люди погодилися відмовитися від частини своїх свобод і підкорятися владі правителя в обмін на захист своїх прав.

Течія – об'єднання науковців на підставі спільних суспільно-політичних поглядів і програм (консервативна, ліберальна, демократична, радикальна, націоналістична). Застарілими є такі назви течій: буржуазно-націоналістична, ліберально-демократична.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Навчальна література

Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. 228 с.

Зашкільняк Л. Сучасна зарубіжна історіографія. Львів: ПАІС, 2007. 312 с.

Історіографічний словник: навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів / За ред. С. І. Посохова. Харків: Східнорегіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. 320 с.

Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібник. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.

Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 256 с.

Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Підручник. Київ: Генеза, 2000. 256 с.

Марченко М. І. Українська історіографія (з інтелектуальної спадщини). Київ: Фенікс, 2011. 483 с.

Репина Л. П., Зверева В. В., Парамонова М. Ю. История исторического знания: пособие для вузов. Москва: Дрофа, 2006. 288 с.

Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 375 с.

Яремчук В. П. Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. 288 с.

Пам'ятки історичної думки

Антонович В. Б. Моя сповідь. *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори* / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Київ: Либідь, 1995. 816 с.

Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. Київ: Дніпро, 1991. 238 с.

Аркас М. Історія України-Русі. Факс. вид. Київ: Вища школа, 1990. 456 с.

Багалій Д. І. Вибрані праці: у 6 т. Т. 1: Автобіографія; Ювілейні матеріали; Бібліографія. Харків: Золоті сторінки, 1999. 600 с.

Багалій Д. І. Історія Слободської України. Харків: Основа, 1991. 256 с.

Багалій Д. І. Нарис історії України: Доба натурального господарства. Київ: Час, 1994. 288 с.

Багалій Д. І. Вибрані праці: у 6 т. Т. 5, ч. 1: Історія колонізації Слобідської України. Харків: НУА, 2007. 575 с.

Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. Київ: Час, 1993. 656 с.

Болингброк Г. С.-Дж. Письма об изучении и пользе истории / пер. с англ. С. М. Берковской, А. Т. Парфенова, А. С. Розенцвейга. Москва: Наука, 1978. 359 с.

Величко С. Сказание о войне козацкой с поляками / Археографічна комісія УАН. Київ: Друкарня УАН, 1926. 312 с.

- Величко С. Літопис / Перекл., комент., покажч. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. Т. 2. К.: Дніпро, 1991. 642 с.
- Вико Дж. Основания Новой науки об общей природе наций / Пер. с итал. и комент. А. А. Губера. Москва: REFL-book; Киев: ИСА, 1994. 618 с.
- Гегель Г. В. Ф. Философия истории. Сочинения. Т. 8. Москва–Ленинград, 1935. 450 с.
- Геродот. История в девяти книгах. Ленинград: Наука, 1972. 600 с.
- Грушевський М. С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Пам'ятки України*. 1991. № 3. С. 4–7.
- Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Київ: Наук. думка, 1992. 544 с.
- Грушевський М. Історія й її соціально-виховуюче значіння. На порозі нової України. Київ, 1991. С. 61–63.
- Грушевський М. С. Історія України-Русі. Київ: Наук. думка, 1991–1998. ТТ. I–X.
- Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. Киев: Лыбидь, 1991. 400 с.
- Грушевський М. Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку) / Дніпровський союз споживчих союзів України. 6-е вид. Відень, 1919. 124 с.
- Драгоманов М. П. Вибране. Київ: Либідь, 1991. 688 с.
- Драгоманов М. П. Пропаший час: українці під Москвою. *Український історичний журнал*. 1991. № 9. С. 131–143.
- Ефименко А. Я. История украинского народа. Киев: Лыбидь, 1990. 512 с.
- Історія Русів / Укр. пер. І. Драча. 2-ге вид. Київ: Веселка, 2003. 366 с.
- Иконников В. С. Опыт русской историографии. Т. 1. Кн. 1. К., 1891. 1067 с.; т. 1. Кн. 2. К., 1892. 976 с.; т. 2. Кн. 1. К., 1908. 1116 с.; т. 2. Кн. 2. К., 1908. 1062 с.
- Карамзин Н. М. История государства Российского. В 4-х томах. Москва: Книга, 1988–1989.
- Ключевский В. О. Сочинения в 9-ти томах. Москва: Госкомиздат, 1956.
- Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография. Москва: Наука, 1980. 435 с.
- Костомаров М. І. «Закон Божий»: Книга буття українського народу. Київ: Либідь, 1991. 40 с.
- Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. Киев: Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1989. 734 с.
- Костомаров Н. И. Мазепа. Москва: Республика, 1992. 335 с.
- Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале в Древней Руси. *Український історичний журнал*. 1993. № 10, 11–12.
- Костомаров Н. И. М. П. Погодину. Ответ на замечания его на мою статью «Куликовская битва». *Український історичний журнал*. 1992. № 5. С. 128–138.

Літопис руський за Іпатським списком / Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Вид-во «Дніпро», 1989. 592 с.

Літопис Самовидця. Київ: Вид-во «Наукова думка», 1971. 175 с.

Макиавелли Н. История Флоренции. Ленинград: Наука, ЛО, 1973. 440 с.

Максимович М. Вибрані твори / Упор. і вст. ст. В. Короткого; гол. ред. С. Головка. Київ: Либідь, 2004. 360 с.

Повесть временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. С.-Петербург: Наука, 1999. 668 с.

Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. Київ: Либідь, 1994. 767 с.

Соловьёв С. М. История России с древнейших времён. Сочинения: В 18 кн. Москва: Голос; Колокол-Пресс, 1993–1998.

Фукидид. История. Москва: Ладомир: АСТ, 1999. 736 с.

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Т. 1–3. Київ: Наук. думка, 1990.

Наукова література

Абросимова С. В. Енциклопедист козаччини. *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 4–46.

Абросимова С. В., Парамонов А. Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. Харків: Харківський приват. музей міської садиби, 2009. 112 с.

Академічні й доакадемічні образи української історіографії: Колективна монографія / Відп. ред. та керівник авт. колективу О. А. Удод. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2012. 720 с.

Атаманенко А. Дмитро Бантиш-Каменський як історик України. *Наукові записки. Серія «Історичні науки»*. 2008. С. 159–174.

Бравцев Д. А. Проблеми історії козацтва в працях С. М. Соловйова. *«Наукові записки» Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Київ, 2001. Т. 6. С. 291–295.

Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. Київ: Либідь, 1996. 144 с.

Герасименко Н. Олександр Лазаревський: життя і творчість (1834–1902 рр.). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2012. 180 с.

Гончар О. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 274 с.

Гриневич Л. В. М. І. Костомаров – полеміст. *Український історичний журнал*. 1992. № 5. С. 12–138.

Дисциплінарні виміри української історіографії: Колективна монографія / Відп. ред. та керівник авт. колективу О. А. Удод. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2015. 462 с.

Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага: Наклад УВУ в Празі, 1923. 221 с.

Історик і Влада. Колективна монографія / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 543 с.

Иванов А. Е. Ученые степени в Российской империи. XVIII в. – 1917 г. Москва: Институт российской истории РАН, 1994. 196 с.

Иллерицкий В. Е. Сергей Михайлович Соловьев. Москва: Наука, 1980. 193 с.

Кіян О. Володимир Антонович: історик і організатор Київської історичної школи. Київ: Вид. Ін-ту історії України, 2005. 492 с.

Кіян О. І. Життєвий та творчий шлях В. Б. Антоновича. *Український історичний журнал*. 1991. № 2. С. 64–76.

Колесник М. П. Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні. *Український історичний журнал*. 1995. № 5. С. 28–37.

Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.

Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. Київ: Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. 387 с.

Кравченко В. В. Д. И. Багалеи: научная и общественно-политическая деятельность. Харьков, 1990. 175 с.

Кравченко В. Д. Н. Бантиш-Каменський. *Український історичний журнал*. 1990. № 4. С. 88–94; № 9. С. 72–80.

Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків: Основа, 1996. 376 с.

Кравченко В. В. Поема вольного народу. «Історія русів» та її місце в українській історіографії. Харків: Основа, 1996. 118 с.

Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ: Критика, 2018. 542 с.

Кузнецов В. Н. Франсуа Мари Вольтер. Москва: Мысль, 1978. 223 с.

Лурье С. Я. Геродот. Москва: Изд-во АН СССР; Ленинград, 1947. 236 с.

Марков П. Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича. Київ, 1997. Ч. 3. 1997. 198 с.

Маслак В. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття в історичних концепціях С. Соловйова. URL: http://history.org.ua/JournALL/graf/graf_2002_11/3.pdf

Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ–Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 440 с.

Масненко В. В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. Київ; Черкаси: Брама – ІСУЕП, 2000. 284 с.

Масненко В. В. Формування образу М. С. Грушевського в масовій свідомості сучасного українського суспільства. *Український історичний журнал*. 2006. № 2. С. 19–34.

Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-ті роки): Зб. док. і матеріалів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Центр. держ. архів громад. об'єднань України. Київ, 1997. 183 с.

Пінчук Ю. Вибрані студії з костюмарознавства. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. 608 с.

Пінчук Ю. А. До оцінки наукової й громадської діяльності М. І. Костомарова. *Український історичний журнал*. 1992. № 3. С. 3–11.

Пінчук Ю. А. Заборонена стаття М. І. Костомарова. *Український історичний журнал*. 1990. № 7. С. 137–140.

Піріг Р. Я. Грушевський між історією і політикою (1924–1934 рр.). *Український історичний журнал*. 1991. № 4, 5, 7, 8, 9, 11.

Піріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття, (1924–1934). Київ: Ін-т укр. археографії АНУ, 1993. 200 с.

Плохій С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського / Пер. з англ. М. Климчук. Київ: Критика, 2011. 600 с.

Погодин С. Н. «Русская школа» историков: Н. И. Кареев, И. В. Лучицкий, М. М. Ковалевский. С.-Петербург: Санкт-Петербургский гос. техн. университет, 1997. 377 с.

Потульніцький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919–1924). *Український історичний журнал*. 1992. № 2. С. 48–57.

Потульніцький В. А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX століть. Київ: Либідь, 2002. 480 с.

Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ–Кембрідж, 1991. 80 с.

Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. Москва: Круг, 2011. 560 с.

Репина Л. П., Зверева В. В., Парамонова М. Ю. История исторического знания: пособие для вузов. Москва: Дрофа, 2006. 288 с.

Ричка В. М., Смолій В. А. В. Б. Антонович як історик українського козацтва. *Український історичний журнал*. 1990. № 9. С. 10–11.

Рубльов О. С. Михайло Грушевський: перший рік у Радянській Україні. *Український історичний журнал*. 1996. № 5, 6.

Сарбей В. Г. Праця Я. Марковича «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях». *Український історичний журнал*. 1999. № 1. С. 15–27.

Сас П. Історик українського козацтва О. Рігельман. *Український історичний журнал*. 1991. № 5. С. 96–108.

Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і АCADEMIA: Ідея, змагання, діяльність. Київ: Ін-т укр. археографії Акад. наук України, 1993. 318 с.

Стельмах С. П. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття. Київ: ВЦ «Академія»-97, 1997. 175 с.

Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття). Київ: Київ. ун-т, 2005. 378 с.

Степанидіна О. Останні роки Михайла Грушевського. *Український історик*. 1981. № 3–4. С. 174–179.

Таран Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 30–39; 1999. № 1. С. 85–91.

Таран Л. В. Французька, російська й українська історіографія (70-ті рр. XIX – поч. XXI ст.). Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. 247 с.

Тельвак В., Тельвак В. Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. Київ–Дрогобич, 2005. 334 с.

Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського в оцінках сучасників. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2007. Т. 17. С. 16–38.

Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ–Дрогобич: «Вимір», 2008. 494 с.

Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. Київ: «К.І.С.», 2012. 400 с.

Цимбаєв Н. И. Сергей Соловьев. Москва: Молодая гвардия, 1990. 366 с.

Чабан М. Сучасники про Яворницького. Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1995. 204 с.

Чотири розповіді про Дмитра Багалія / Упоряд., передне слово О. Багалій. Харків: Сага, 2007. 94 с.

Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. Збірник наукових праць / Відп. ред. Р. С. Міщук. Київ: Наукова думка, 1991. 248 с.

Шубравська М. М. Д. І. Яворницький. Київ: Наук. думка, 1972. 253 с.

Сйдельман Н. Последний летописец. Москва, 1983. URL: http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/NYE/KAR/KAR_1.HTM

Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 1. 587 с.

Навчальне видання

Темірова Надія Романівна

ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ: ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ДО СТАТУСУ НАУКИ

Навчальний посібник

Редактор І. М. Колесникова
Технічний редактор О. К. Гомон

Підписано до друку 23.09.2019 р.
Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 10,73
Тираж 20 прим. Зам. № 95

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.